

ZBIGNIEW BUKOWSKI (Warszawa)

W SPRAWIE GENEZY I ROZWOJU STREFOWEGO ZIEM POLSKICH W EPOCIE BRĄZU I WE WCZESNEJ EPOCIE ŻELAZA*

WSTĘP

Rozpatrując całokształt procesu rozwojowego osadnictwa pradziejowego w dorzeczach Odry i Wisły od wczesnej epoki brązu aż do okresu lateńskiego (XVIII - IV w. p.n.e.), dostrzec można wyraźną współzależność od rytmu przemian i dynamiki rozwojowej obszarów, położonych na południe od Karpat i Sudetów, a przez nie również Bałkanów i kręgu egejsko-anatolijskiego. Bez uwzględnienia sytuacji panującej w poszczególnych okresach epoki brązu w obrębie Kotliny Karpackiej oraz na terenach z nią sąsiadujących od wschodu (Ukraina, Mołdawia) i zachodu (dorzecze środkowego Dunaju, wschodnie Alpy), nie jest możliwe bliższe poznanie i wyjaśnienie mechanizmu wspomnianych przemian, jakim podlegało osadnictwo, zwłaszcza faz „mogiłowej”, „trzeńieckiej” i „łużyckiej”.

W ciągu BA-BB¹ obszar Bałkanów oraz środkowej Europy znalazł się w sferze wpływów kulturowych o szerszym charakterze, określanym ogólnym mianem anatolijsko-bałkańskich. Były one konsekwencją włączenia ogromnych obszarów Europy w rozwiniętą wymianę handlową basenu egejskiego z szeroko rozumianą Północą, w której podstawową rolę odegrały zwłaszcza trzy surowce, poszukiwane na Południu: miedź, cyna i bursztyn. Liczyć się należy z wydatnym wówczas wzrostem wydobywania rud metali kolorowych i ich przetwórstwa, z przeniesieniem w obręb Kotliny Karpackiej elementów wierzeniowych (zapewne też i kultowych), zwłaszcza obrządku ciałopalenia, a także idei wznoszenia osiedli znacznych rozmiarów z umocnieniami obromymi, o wyraźnych założeniach urbanistycznych, wraz z różnorodnymi elementami architek-

* Artykuł stanowi rozszerzoną i uzupełnioną wersję referatu pt. „Charakterystyka oddziaływań centrów kulturowych położonych na południe od Karpat i Sudetów w epoce brązu i w okresie halsztackim na obszarze w dorzeczu Odry i Wisły”, przedstawionego na Sympozjum Paleodemograficznym na temat „Przemian ludnościowych i kulturowych I tysiąclecia p.n.e. na ziemiach między Odrą a Dnieprem”, które odbyło się w dniach 6 - 9 grudnia 1977 r. w Warszawie.

¹ W całości niniejszego opracowania stosuję skróty w odniesieniu do poszczególnych faz epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, ogólnie zresztą przyjmowane w polskiej literaturze: BA, BB itd. oznacza epokę brązu A, B itd., I EB = pierwszy okres epoki brązu, HA = okres halsztacki, LtA = okres lateński A itd.

tonicznymi². Ponadto archeologicznymi jej śladami na terenie środkowej Europy są liczne importy tzw. mykeńskie i ich naśladownictwa, a także fakt rozpowszechnienia się w sztuce zdobniczej na wytworach metalowych i kościanych wątków tzw. mykeńskich oraz znajomości wozów, a zapewne i szerszego wykorzystywania koni.

Impulsy południowe w kolejnych okresach epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w obrębie rozwijających się tam regionalnych ugrupowań kulturowych odmiennie kształtowały sytuację w dorzeczu Odry i częściowo Warty — z jednej strony, a Wisły i Bugu — z drugiej. Spowodowało to, że zwłaszcza w południowej i środkowej Polsce zaznaczył się wyraźny podział na dwie strefy — zachodnią i wschodnią — granica między którymi przebiegała w przybliżeniu od Kujaw przez środkową Polskę do Bramy Morawskiej. Na tego typu sytuację poważny wpływ wywarł fakt, że tereny te od Kotliny Karpackiej i obszaru nad środkowym Dunajem oddziela masyw górski Rudaw — Sudetów i Karpat Zachodnich. Podkreślić tu trzeba, że w ramach pierwszego z tych pasów górskich jedynym praktycznie przejściem po linii północ-południe był przełom Łaby przez Średniogórze Czeskie. Zdecydowanie dalszoplanowe miejsce zajmowały przejścia w rejonie Vogtlandu na zachodzie oraz Żytawy i Kotliny Kłodzkiej — na wschodzie. Wyjątkowa rola Bramy Morawskiej jako faktycznie najdogodniejszego przejścia na obszarze środkowej Europy, kształtującego sytuację kulturowo-osadniczą Moraw, zachodniej Słowacji i Śląska, nie podlega dyskusji. W Karpatach Zachodnich pod uwagę powinny być brane przejścia ze Słowacji północnej wzdłuż Orawy i dalej Dunajcem, a ze wschodniej — tamtejszymi przełęczami, zwłaszcza Dukielską i Użocką.

Wspomniany podział strefowy, początkami swymi sięgający jeszcze najstarszych faz epoki brązu, wywarł swe piętno na charakterze osadnictwa oraz na obliczu kultury materialnej poszczególnych stref, których rozwój w poważnym stopniu uzależniony był od powiązań z sąsiednimi ośrodkami produkcyjnymi i kulturotwórczymi. W rozwiniętych fazach kultury łużyckiej w północnej Polsce dojdzie do wyraźnego wydzielenia się dwu dalszych stref — północno-wschodniej, tj. bałtyckiej oraz północno-zachodniej, znajdującej się w sferze związków z nordyjskim kręgiem kulturowym.

Powiązania szeroko tu rozumianej Północy i Południa, będące konsekwencją przede wszystkim obustronnej wymiany, dla terenów w dorzeczu Odry i Wisły stanowiły ważny czynnik w zakresie przeniesienia różnorodnych elementów kultury materialnej i duchowej, sztuki oraz wierzeń, a w ich konsekwencji doprowadziły do istotnych przemian podstaw gospodarczych i struktury społecznej. Nie wyjaśniono dotąd w dostatecznym stopniu, w jakim zakresie na zmiany te wpływały też przesunięcia ludnościowe o charakterze masowym, a w jakim infiltracje o zasięgu raczej regionalnym, wyraźnie zaznaczające się w świetle znalezisk omawianego odcinka pradziejów.

² Zob. ostatnio A. Niesiołowska-Wędzka 1980, s. 29 i n., gdzie przedstawienie problematyki i charakterystyka zespołów, głównie z północnej części Kotliny Karpackiej.

Nie trzeba uzasadniać konieczności rozpatrywania wzmiankowanych zagadnień na szerokim tle porównawczym środkowej Europy, nawet z uwzględnieniem bardziej odległych jej regionów. Ma to istotne znaczenie właśnie w odniesieniu do przedstawionej przeze mnie problematyki, gdyż tylko na tak rozległym tle możliwe jest poznanie i wyjaśnienie wielu aspektów procesu rozwojowego społeczności zamieszkujących obszary zarówno na północ, jak i na południe od łańcucha górskiego Rudaw — Sudetów — Karpat oraz wzajemnych powiązań między nimi.

Dla ziem w dorzeczu Odry i Wisły jest to szczególnie nader ważny dla dokładniejszego poznania i uściślenia datowania faz chronologicznych (w tym również i tzw. horyzontów znalezisk) oraz zaznaczających się cezur. Dotychczasowy, pozornie jednolity system periodyzacyjny nie wytrzymuje już krytyki, z czego ogół badaczy zdaje sobie sprawę, a czego najlepszym dowodem jest równorzędne wykorzystywanie założeń systemu Monteliusa — Kostrzewskiego obok stosowanego dla obszaru naddunajskiego, a powszechnie zwanego systemem Reinecke — Müller-Karpego. Mimo poczynienia w tym kierunku znacznych już postępów³, nie wypracowano jeszcze podstaw dla nowego podziału chronologicznego, opartego na zmodyfikowanym systemie naddunajskim, uwzględniającego różnice regionalne tak w zakresie podziału i datowania, jak też wydzielających się faz rozwojowych i charakteru oraz roli tzw. stylów. W miarę możliwości omawiane dalej wydarzenia rozpatrywane będą w kontekście południowego podziału, nie zaś systemu dotąd u nas tradycyjnie wykorzystywanego. Trzeba tu jednak dodać, że archeologia polska w coraz szerszym stopniu wykorzystuje ogólne założenia systemu naddunajskiego wraz z datowaniem poszczególnych okresów i podokresów oraz faz.

Niemniej trudna jest też synchronizacja wydzielonych okresów i podokresów z datowaniem absolutnym, zwłaszcza w świetle ostatnio coraz powszechniejszego kalibrowania dat ¹⁴C; nowe daty odbiegają znacznie od dotychczasowych ustaleń, w związku z czym nie mogą być przyjmowane bezkrytycznie i mechanicznie. Przypomnijmy, że BA₁, datowany tradycyjnie na lata 1900 - 1750 p.n.e., w myśl wspomnianego kalibrowania powinien być przesunięty na lata ±2100 - 2050 p.n.e., a początki BB — z lat 1550 na ±1850 p.n.e.⁴. Współczesne ustalenia w zakresie datowania epoki brązu na obszarze naddunajskim w stosunkowo małym stopniu wykorzystują nieliczne jeszcze daty ¹⁴C⁵, a w odniesieniu do chronologii absolutnej z reguły przyjmują w dalszym ciągu starsze daty niekalibrowane. W niniejszych uwagach będziemy się posłu-

³ Zob. jednak próbę wykorzystania obu systemów i ich synchronizacji w opracowaniu datowania faz kultury lużyckiej przez M. Gedla (1980, *passim*) na przykładzie nekropoli w Kietrzu, woj. Opole.

⁴ E. K. Ralph, H. N. Michael, M. C. Han 1976, s. 101 i n., zwłaszcza diagramy — ryc. 3 i 4 oraz odnośne tabele przeliczeniowe.

⁵ Ostatnio A. F. Harding 1980, s. 178 i n., gdzie daty kalibrowane oraz s. 184/185 ryc. 1 — tabela.

giwać nie datami kalibrowanymi, lecz głównie wydzielonymi okresami i podokresami epoki brązu. Myślę, iż nie spowoduje to kontrowersji przy omawianiu i porównywaniu paralelnych zjawisk i procesów.

Jeszcze jedna kwestia wymaga zwrócenia uwagi. Referujący poniższe zagadnienia podkreśla konieczność wskazania na bezpośrednie i pośrednie czynniki i wydarzenia oraz związane z nimi konsekwencje, wpływające na kształtowanie się ogólnej sytuacji demograficznej poszczególnych regionów w dorzeczach Odry i Wisły. Szczególnie wyraźne odbicie znajduje to w trakcie poznawania procesu osadniczego mikro-, a zwłaszcza mezoregionalnego. Stąd w poniższych uwagach konieczne wydaje się wypuklenie tych momentów w pradziejach omawianych ziem, w których w znaleziskach zaznaczyła się wyraźna infiltracja pokojowa czy ekspansja zbrojna obcych elementów ludnościowych lub tylko fakt przeniesienia towarzyszących im elementów w wyniku wymiany, oddziaływań kulturowych etc.

Ze względu na charakter niniejszego opracowania możliwe jest tylko ogólne naszkicowanie procesu rozwojowego, jakiemu podlegały omawiane ziemie od początków epoki brązu do wczesnych faz okresu lateńskiego. W kilku przypadkach, zwłaszcza w odniesieniu do zagadnień dopiero ostatnio zarysowujących się wyraźniej, pozwolę sobie jednak na szersze uwagi. W moim odczuciu sympozjum, na którym przedstawiono część z poniższych spostrzeżeń, miało nie tylko podsumować dotychczasowe osiągnięcia, lecz również i wytyczyć kierunek dalszych badań oraz zwrócić uwagę na problemy dotąd mało poznane lub jeszcze nie uwzględnione.

Niniejsze opracowanie dotyczy dwóch zasadniczych, uzupełniających się zagadnień. Pierwszym z nich jest kwestia kształtowania się podziału strefowego ziem polskich we wczesnych fazach epoki brązu⁶ oraz jego długotrwałej kontynuacji. Podział ten był uwarunkowany wykształceniem się dwu różniących się centrów kulturowo-produkcyjnych: 1) unietyckiego (pojmwanego jednak jako strefa jego oddziaływań, a więc znacznie szerzej od zasięgu tej kultury) oraz 2) siedmiogrodzkiego, faktycznie obejmującego wschodnią część Kotliny Karpackiej, wykazującego silne powiązania z obszarami południowymi tzw. anatolijsko-balkańskimi. Różnice w ich obrębie w zakresie zwłaszcza kultury materialnej i sztuki, spowodowały na obszarze na północ od Karpat i Sudetów podział na dwie różniące się strefy, które umownie nazwiemy tu zachodnio- oraz wschodniopolska. Podział ten utrzymał się od fazy „przedłużycko-trzcinieckiej”⁷ niemal przez cały czas trwania kultury łużyckiej. Zaznaczające się w ciągu BC-LtA różnice, dotyczące będą głównie kierunku i charakteru tych oddziaływań, warunkujących oblicze omawianych stref kultury łużyckiej, ich strukturę osadniczą, nie zaś zmian w charakterze etnicznym tego osadnictwa.

⁶ Zob. też J. Machnik 1977, m. in. s. 28 ryc. 4 — mapa i s. 182 ryc. 27 — schemat chronologiczny.

⁷ M. Gedl 1975, passim.

Kwestia druga dotyczy charakterystyki oddziaływań centrów kulturowych, położonych na południe od Karpat i Sudetów, na kształtowanie się stosunków kulturowo-osadniczych ziem polskich u schyłku epoki brązu i w okresie halstaackim. Również i w tej fazie zaznaczy się wyraźna kontynuacja podziału na wyżej postulowane strefy, wyciskając swe piętno zwłaszcza w strefie zachodniej o cechach stylu (kultury) halstaackiego.

POCZĄTKI PODZIAŁU STREFOWEGO ZIEM POLSKICH

a) Dzieje badań

Poniższe spostrzeżenia ograniczymy do tych części ziem polskich, w obrębie których zaznaczył się postulowany podział na strefę zachodnią i wschodnią, przy czym interesować mnie będzie, w jakich warunkach oraz w jakim zakresie doszło do tego faktu.

Już K. Jażdżewski⁸ podniósł kwestię powiązań między kulturą trzciniecką a wschodnią częścią kultury łużyckiej, co później dostatecznie szczegółowo uzasadnił A. Gardawski, charakteryzując pierwszą z tych kultur. On też wysunął przypuszczenie⁹, że w ciągu BC₂ doszło do wykształcenia się wschodniej strefy kultury łużyckiej, przyjmując tym samym podział tego zespołu kulturowego na dwie części — wschodnią i zachodnią. Przypomnieć należy, że w dyskusji, jaka nad wysuniętą hipotezą rozwinęła się na I Międzynarodowym Kongresie Archeologii Słowiańskiej w 1965 r.¹⁰, wystąpili przeciw niej zwłaszcza J. Kostrzewski oraz M. Gedl; pierwszy czynił to z pozycji reprezentowanej przez siebie tezy o jedności kultury łużyckiej i jej prasłowiańskim charakterze na całym obszarze przez nią zajmowanym. Natomiast stanowisko A. Gardawskiego poparli wówczas Z. Bukowski i J. Dąbrowski. Ów dwugłós spowodowany był z jednej strony niedostatecznym jeszcze rozpoznaniem materiału oraz jego klasyfikacją, z drugiej zaś — rozpatrywaniem w coraz większym stopniu miejsca i roli kultury łużyckiej oraz kultur ją poprzedzających w kontekście współczesnego nurtu rozwojowego w obrębie Kotliny Karpackiej oraz w dorzeczu środkowego Dunaju.

Do kwestii postulowanego podziału A. Gardawski¹¹ powrócił w dalszych swych pracach, w czym poparli go i inni badacze, m.in. W. Hensel¹², który przyjął, że w II EB ziemie polskie dzieliły się na trzy strefy: zachodnią (przedłużycką), środkową i wschodnią (trzciniecką) oraz północno-wschodnią (bałtycką).

⁸ K. Jażdżewski 1948, s. 94 i n.

⁹ A. Gardawski 1968, s. 226 i n. oraz s. 230.

¹⁰ Zob. I MKAS, t. I, 1968, s. 310 i n., tamże wystąpienia wymienionych niżej badaczy.

¹¹ A. Gardawski 1971, s. 253 i n., zwłaszcza s. 257 i n.

¹² W. Hensel 1973, s. 151.

Zagadnienie to podejmuję w niniejszych uwagach. Wiele bowiem najnowszych publikacji zezwała nie tylko na podtrzymanie poglądu o strefowym podziale, lecz też na dokładniejsze naświetlenie procesu kształtowania się rubieży granicznych o długotrwałej metryce.

W zakresie pogłębienia znajomości problematyki wczesnych faz epoki brązu w dorzeczach Odry i Wisły, archeologia polska poczyniła w ostatnich czasach istotne postępy, odzwierciedlające się w licznych pracach syntetycznych i monograficznych. Dla poznania bazy źródłowej, a także stratyfikacji zjawisk kulturowych z eneolitu i wczesnej epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej, ważne elementy wnosi opracowanie A. Kempistego (1978). Charakterystyce kultury unietyckiej w dorzeczech Odry i Warty poświęcona jest dwuczęściowa monografia W. Sarnowskiej (1969 i 1975). Syntetyczne ujęcie całokształtu problematyki wczesnej epoki brązu w Polsce przedstawił J. Machnik (1977), a zespołów tzw. kultury przedłużyckiej — M. Gedl (1975 i 1977). W końcu w ramach tomu III *Prahistorii ziem polskich* (1978) ukazało się syntetyczne opracowanie problematyki wczesnych faz epoki brązu na ziemiach polskich pióra J. Machnika, B. Gedigi i J. Miśkiewicza. Stanowi ono podsumowanie dotychczasowego stanu poznania całokształtu tej problematyki, rozpatrzonej na tle europejskiego nurtu rozwojowego. Wspomnieć wreszcie wypadnie o licznych, mniejszych opracowaniach oraz artykułach dyskusyjnych, wnoszących nowe elementy poznawcze do tej problematyki¹³.

Mimo wszystko jednak aktualny stan znajomości, zwłaszcza osiedli, cmentarzysk, skarbów itp., a także poszczególnych kategorii zabytków ruchomych, nie napawa optymizmem. Dotyczy to przede wszystkim ich terytorialnego występowania; i ten e regiony w obrębie Śląska, Małopolski oraz południowej Wielkopolski, nie mogą być jeszcze w tym zakresie dokładniej scharakteryzowane. Również klasyfikacja szeregu znalezisk i zespołów ma w wielu wypadkach wciąż jeszcze charakter kontrowersyjny. Wymaga to więc poddania tych materiałów ponownej weryfikacji typologicznej i chronologicznej, zmierzającej m. in. do wydzielenia form lokalnych, a tym samym do poznania szczegółów procesu rozwojowego oraz jego synchronizacji z podobnym procesem, nie tylko w innych częściach ziem polskich, lecz zwłaszcza w obrębie Kotliny Karpackiej.

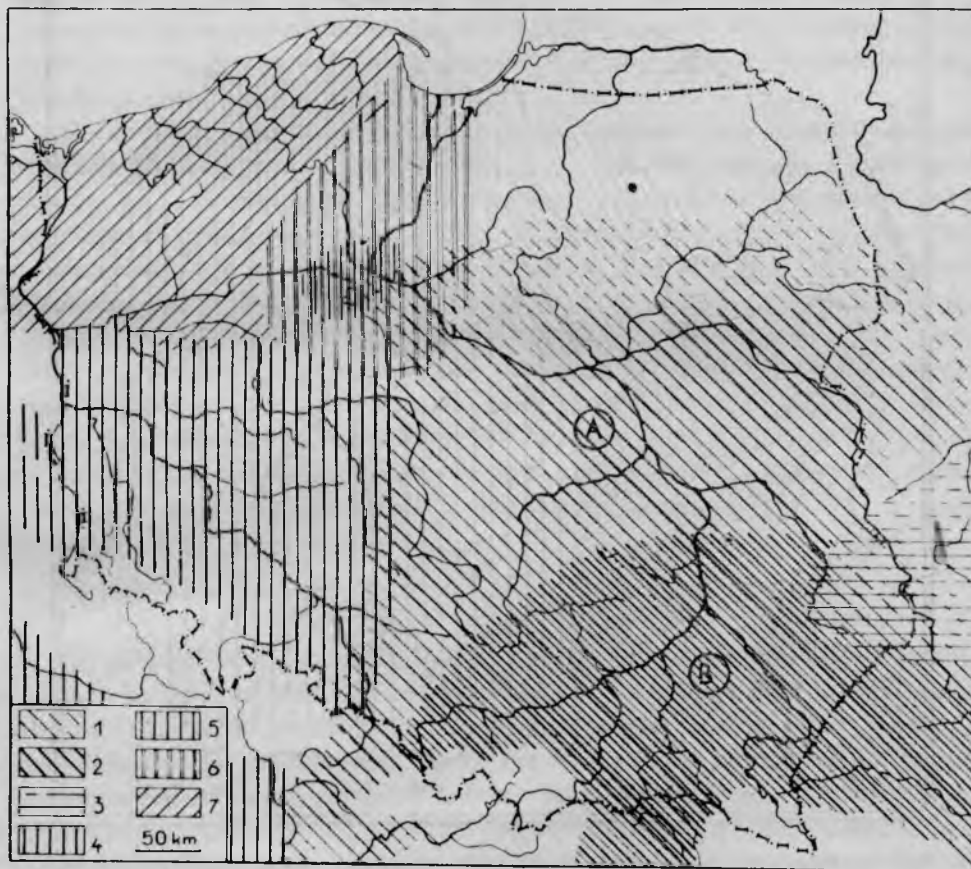
Poniższe uwagi dotyczą sytuacji we wczesnych fazach epoki brązu na obszarach na północ od Karpat i Sudetów. Pragnę je ograniczyć do przedstawienia przede wszystkim zagadnień dyskusyjnych, dotyczących ogólnych tendencji rozwojowych, datowania i synchronizacji zespołów kulturowych, a zwłaszcza wykazania faktu ciągłości osadniczo-kulturowej tych terenów, lub podkreślenia dostrzegalnych zmian w tym zakresie.

W ówczesnych dziejach południowej części Polski ważne miejsce zajmuje faza, na którą przypadają rozwój tzw. kultury przedłużyckiej oraz kultury trzcinieckiej. Oba zespoły uznać należy z jednej strony za łącznik między

¹³ Zob. bibliografię załączoną do niniejszego opracowania.

ugrupowaniami, powstałymi na bazie elementów episznurowych i kultury Chłopice-Veselé oraz wielkiego ugrupowania, zwanego kulturą unietycką. W kontekście natomiast późniejszych dziejów tych ziem, obie wspomniane kultury stanowią ważne ogniwo w procesie genetycznym i rozwojowym kultury łużyckiej.

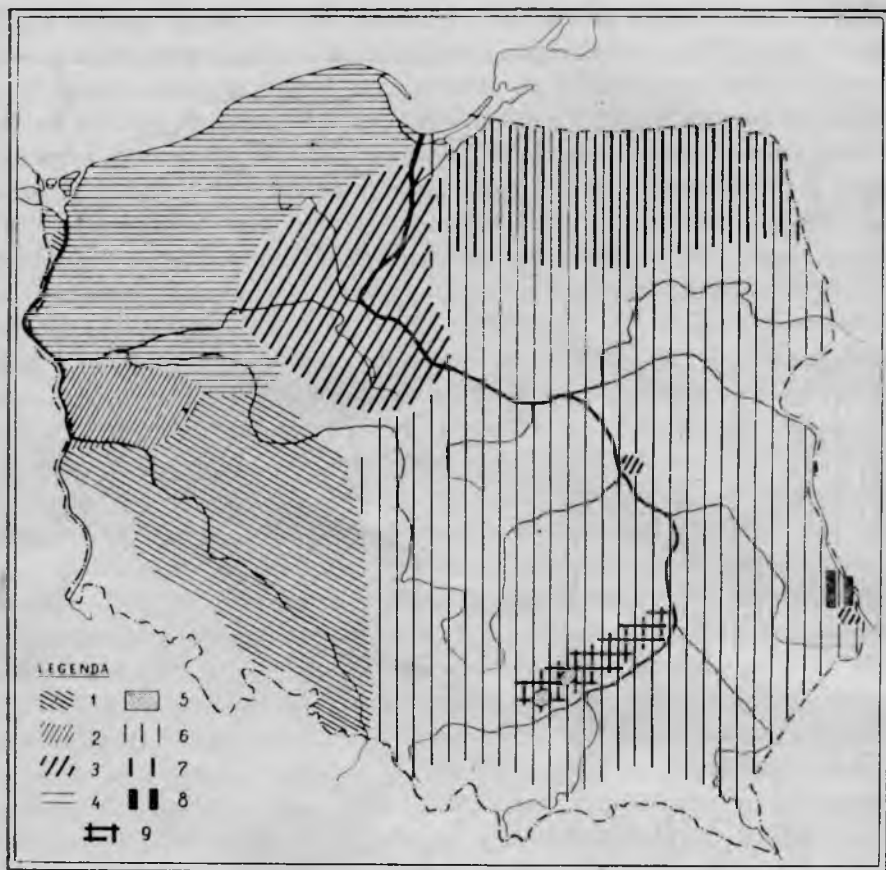
Już w ciągu BA₁ w omawianej części ziem polskich zaznaczył się pierwszy wyraźny podział na strefy zachodnią i wschodnią, przy czym granica między nimi przebiegała niemal południkowo (ryc. 1). Pierwszą z tych stref reprezen-

Ryc. 1. Kultury wczesnobrązowe w dorzeczu Odry i Wisły: 1 — kultura Chłopice-Veselé (strefy A i B); 2 — kultura mierzanowicka (starsza faza); 3 — kultura strzyżowska (starsza faza); 4 — kultura unietycka (starsza faza); 5 — grupa kujawska (tzw. typ Dobre); 6 — kultura iwieńska; 7 — kultura grobno-śmiardowska. Według J. Machnika (w: PZP, t. III, 1979, s. 30 ryc. 12).

Fig. 1. Civilisations du Bronze ancien dans le bassin de l'Oder et de la Vistule: 1 — civilisation de Chłopice-Veselé (zones A et B); 2 — civilisation de Mierzanowice (phase plus ancienne); 3 — civilisation de Strzyżów (phase plus ancienne); 4 — civilisation d'Unětica (phase plus ancienne); 5 — groupe de Kouřavie (type dit Dobre); 6 — civilisation d'Iwona; 7 — civilisation de Grobia-Śmiardowo. D'après J. Machnik (dans PZP, vol. III, 1979, p. 30, fig. 12).

towało początkowo osadnictwo kultury pucharów dzwonowatych oraz pozostałości elementów episznurowych, a od schyłku BA₁ (lata ok. 1750 p.n.e.) — wykształcająca się kultura unietycka, trwająca do początków BB₁. W strefie wschodniej kultura Chłopice-Veselé w końcu BA₁ przekształca się w ramach tego samego osadnictwa w dwie pokrewne kultury — mierzanowicką i strzyżowską — trwające do końca BA₂ (ryc. 2). Powyższy podział na strefy zez-

Ryc. 2. Schematyczna mapa zasięgu kultur wczesno- i starszobronzowych na ziemiach polskich: 1-4 plemiona kultury unietyckiej (3 — tzw. kultura iwieńska; 4 — tzw. kultura grobsko-śmiardowska); 5 — zasięg znalezisk kultury madziarowskiej; 6-9 plemiona kultury ceramiki sznurowej (8 — tzw. kultura strzyżowska; 9 — tzw. kultura mierzanowicka). Według W. Hensla (1973, s. 132 ryc. 108).

Fig. 2. Carte schématique représentant la diffusion des civilisations du Bronze ancien et tardif sur le territoire de la Pologne: 1-4 — tribus appartenant à la civilisation d'Unétique (3 — civilisation d'Iwno; 4 — civilisation de Grobia-Śmiardowo); 5 — aire de dispersion des trouvailles qui se rattachent à la civilisation de Mad'arovec; 6-9 — tribus appartenant à la civilisation de la céramique cordée (8 — civilisation de Strzyżów; 9 — civilisation de Mierzanowice). D'après W. Hensel (1973, p. 132, fig. 108).

wala zarazem na wyróżnienie dwu obszarów wpływów „zakarpackich” — z zachodniej części Kotliny Karpackiej, ściślej zaś mówiąc z dorzecza środkowego Dunaju oraz z jej strefy wschodniej. Podział ten utrzyma się aż do okresu wczesnolateńskiego (tj. do lat 500 - 400/350 p.n.e.), a więc przez prawie 1400 lat, wyznaczając obecność stref zapewne o odmiennym, lub w każdym razie różniącym się substracie demograficznym; granicę między nimi określić należy jako tzw. rubież kulturowo-etniczną. Początki jej sięgają zapewne momentu ekspansji z dorzecza środkowego Dunaju ludności kultury pucharów dzwonowatych oraz wykształcenia się kultur Chłopice-Veselé i unietyckiej; ludność ta dla wspomnianej części ziem polskich stanowi obcy element w stosunku do dotychczasowej ludności autochtonicznej okresu bezpośrednio poprzedzającego.

Kotlinę Karpacką uznać należy za obszar pośredniczący między dwiema strefami kulturowymi ówczesnej Europy — bałkańsko-egejską i środkowo-europejską — zwłaszcza zaś dzięki włączeniu ich w rozwiniętą sieć szlaków wymiennych między Południem a Północą. Szczególnie wyraźnie pośrednictwo to zaznaczyło się w obrębie kultur Otomani, Mad'arovec i typu Věteřov. Stanowiły one w BA₂-BB ważne ogniwo w przeniesieniu w obręb środkowej Europy wielu elementów kulturotwórczych, określanych zazwyczaj jako „mykeńskie”, faktycznie zaś pochodzenia anatolijsko-bałkańskiego. Na obszarach na północ od Karpat i Sudetów, zwłaszcza na Śląsku, w Małopolsce i w południowo-zachodniej Wielkopolsce zdobycze te uchwytnie są w znacznie słabszej skali, lecz są one tam ujawniane coraz częściej w różnej formie (np. pojawienie się osiedli o charakterze obronnym)¹⁴.

b) Strefa zachodnia

Od początków epoki brązu podstawowe miejsce w obrębie tej strefy zajmowała kultura unietycka. W odniesieniu do omawianej problematyki uwagi swe ograniczam do kwestii jej wschodniego zasięgu, istotnego dla określenia kształtowania się postulowanej strefy rozgraniczającej. W młodszych fazach rozwojowych omawianej kultury uderza fakt objęcia przez jej osadnictwo prawobrzeża środkowej Odry oraz przylegających rejonów południowo-zachodniej Wielkopolski, przy całkowitym braku znalezisk z nią związanych z Górnego Śląska (zwłaszcza jego części północnej i wschodniej oraz z Wyżyny Głubczyckiej), a także z obszarów nad Prosną i pozostałych regionów Wielkopolski, które w tym z kresie nie są jednak dostatecznie rozpoznane. Zwarty zasięg stanowisk „unietyckich” na Śląsku nie przekracza ku wschodowi Nysy Kłodzkiej¹⁵; wyznaczają go zwłaszcza cmentarzyska szkieletowe.

Braku zespołów „unietyckich” nie można jednak tłumaczyć wyłącznie niedostatecznym stanem badań niektórych regionów, gdyż fakt ten z reguły

¹⁴ A. Niesiołowska-Wędzka 1980, s. 29 i n.

¹⁵ W. Sarnowska 1967, s. 31 ryc. 2 — mapa.

nie zachodzi. Pojedyncze znaleziska zdają się raczej wskazywać, że wspomniane tereny mogły być ewentualnie strefą penetracyjną ludności „unietyckiej”, lecz nie były przez nią zasiedlone na stałe. Za ostatnią ewentualnością nie mogą przemawiać znaleziska wytworów metalowych, występujących na obszarze znacznie szerszym od zasięgu osadnictwa tej kultury; spostrzeżenie to dotyczy również osady ictwa „mogiłowego” w dorzeczu Odry w fazie następnej. Przyjmuje się np. że w osiedlu w Bruszezewie (L. szezyńskie), obok ceramiki uznawanej za „trzcinięcką”, wystąpiły też naczynia „unietyckie”¹⁶. Nie mogą one jednak służyć za dowód zamieszkiwania wspomnianej osady przez ludność obu kultur i to współcześnie. Stał poddać wypadnie krytyce dotychczasowe ujęcia zasięgu kultury unietyckiej w Polsce; w odniesieniu do jej wschodniego p granicza¹⁷ można jedynie mówić o strefie wpływów lub też penetracji. Natomiast obecność znalezisk innych, współczesnych kultur w obrębie Górnego Śląska zdaje się potwierdzać, że tereny te od strony wschodniej były obiektem obcej penetracji. Tak np. ceramika kultury Chłojice-Veselé znana jest dziś ze znalezisk znad górnej Odry¹⁸, a ceramika kultury mierzanowickiej — m. in. z Jędrychowie (Opolskie)¹⁹.

U schyłku kultury unietyckiej (faza III dla Śląska, faza VI dla Czech i Moraw), tj. na przełomie BA i BB, zaznaczyły się przez liczne znaleziska, zwłaszcza na Śląsku, silne oddziaływania, określane jako tzw. madziarsko-wietrzowskie²⁰. Na północy sięgały one do południowo-zachodniej Wielkopolski, dochodząc nawet do Kujaw. W kontekście tych wpływów, być może w wyniku napływu z południa nowych grup, na Górnym Śląsku w rejonach uprzednio zasiedlonych przez ludność „unietycką”, doszło do wykształcenia się lokalnej grupy tzw. nowocerekwiańskiej, trwającej jeszcze w ciągu BB₁. Niektórzy badacze²¹ uznają ją za samodzielną kulturę, co jednak nie wydaje się uzasadnione. M. Gedl²² podtrzymał zresztą swoje dotychczasowe przypuszczenie o wykształceniu się wspomnianej grupy w wyniku południowych wpływów, głównie jednak kultury madziarskiej. Nieco później zaznaczyły się na Śląsku oznaki nowych wpływów — „mogiłowych” — których w grupie nowocerekwiańskiej dotąd jednak nie wykazano.

Zasięg znalezisk typu wietrzowskiego objął Śląsk, Łużyce, częściowo też Saksonię, dochodząc do południowo-zachodniej Wielkopolski i Ziemi Lubuskiej²³; pojedyncze znaleziska form ceramiki, uznawanej za „wietrzowskie”, a ujawnione aż na Lubelszczyźnie²⁴ świadczą o szerokim zasięgu tych

¹⁶ Z. Pieczyński 1970, s. 207 ryc. 3:15.

¹⁷ Zob. W. Sarnowska 1967, s. 353 ryc. 162 — mapa; W. Hensel 1973, s. 132 ryc. 108 — mapa; J. Machnik 1978, s. 30 ryc. 12 — mapa.

¹⁸ J. Machnik 1967, tabl. I, A: 4 - 5.

¹⁹ M. Gedl 1981 — badania Instytutu Archeologii UJ w 1978 r.

²⁰ Np. M. Gedl 1973a, s. 86 i n.

²¹ M. Gedl 1963, s. 50 i n.

²² M. Gedl 1977, s. 49.

²³ W. Coblenz 1977, s. 92; E. Szmukier 1977, s. 396 i n.

²⁴ L. Gajewski 1975, s. 590.

wpływów. Przypomnieć też trzeba, że z tą właśnie fazą związany jest tzw. kraal z Biskupina (Bydgoskie), łączony z kulturą iwieńską. Dla terenów Śląska przyjąć należy wówczas dwie podfazy: 1) unietycko-wietrzowską, datowaną na początek BB_1 oraz 2) „mogiłową” z rozwiniętego BB_1 . Ostatnia z nich określa zarazem końcowy etap kultury unietyckiej oraz najprawdopodobniej pojawienie się nowej ludności, reprezentowanej przez osadnictwo kultury mogiłowej. W literaturze polskiej nowo powstały zespół określa się mianem tzw. kultury przedłużyczej, przy czym przyjmuje się jej podział na 3 fazy: I — wczesną z BB_1 (tj. z początku II EB), II — klasyczną z BB_2 — początek BC (środkowa część II EB) i III — z BC-BD (przełom II i III EB)²⁵, przy czym w moim odczuciu ta ostatnia nie przekroczyła przełomu BC i BD.

Znaleziska śląskie (osiedla, ementarzyska) nie potwierdzają wyraźnie zarysowującej się kontynuacji osadniczej w stosunku do poprzedzającego osadnictwa „unietyckiego”, a więc zmian wyłącznie kulturowych w ramach tej samej ludności. Oznaczałoby to dla strefy zachodniopolskiej zmianę substratu demograficznego. Inne jednak spostrzeżenia zmuszają do ostrożnego podejmowania jednoznacznie sformułowanych wniosków. Metalurgia nowo powstałej kultury zdaje się bowiem kontynuować dotychczasowe tradycje produkcyjne kultury unietyckiej. Ponadto M. Gedl²⁶ słusznie zwraca uwagę, że proces zaniku tej kultury i zastąpienie jej przez nową kulturę nie został dotąd naświetlony w dostateczny sposób:

1° brak źródeł archeologicznych, wyjaśniających przyczyny i przebieg procesu załamania się oraz zaniku kultury unietyckiej;

2° brak tradycji „unietyckich” w zespołach tzw. kultury przedłużyczej, co zdaje się przemawiać za faktem, że obie kultury nie przemieszały się. Dotyczy to zwłaszcza Śląska oraz zachodnich regionów Wielkopolski.

Do uwag tych dodam od siebie jeszcze jedno spostrzeżenie: z terenów sąsiadujących ze Śląskiem brak jest przekonujących dowodów na wypchnięcie wówczas części dotychczasowej ludności. Oznaczałoby to, że liczyć się jednak należy z możliwością częściowej jej asymilacji. Przyjmując przypuszczenie to w formie hipotetycznej, zwrócić należy uwagę, że zespoły z dorzecza Odry nie rejestrują jednak znalezisk o charakterze mieszanym, co zdaje się bardziej przemawiać na rzecz zmian substratu demograficznego. Kwestia ta pozostaje jednak w dalszym ciągu otwarta.

Fakt przeżywania się elementów wietrzowskich poprzez cały czas trwania tzw. kultury przedłużyczej aż do pojawienia się na północnych Morawach i Górnym Śląsku kultury łużyckiej²⁷, zdaje się wskazywać na istotny udział tych elementów w genezie również i kultury łużyckiej, zwłaszcza że na Morawach wyraźnie jest przekształcenie się zespołów typu Věterov w tzw. horyzont protołużycki.

²⁵ M. Gedl 1977, s. 50 i n.

²⁶ M. Gedl 1981.

²⁷ E. Plesl 1974, s. 353.

Postulując konieczność wydzielenia stref wpływów wietierzowskich w ramach dotąd przyjmowanych madziarowsko-wietierzowskich, kieruję się przede wszystkim zasięgiem poszczególnych członów zespołu kulturowego, określanego jako „Mad'arovec-Věteřov-Böheimkirchen”²⁸. Wyraźną granicę między ugrupowaniami Mad'arovec i Věteřov tworzył bieg rzeki Morawy; ku Bramie Morawskiej dochodziło tylko osadnictwo „wietierzowskie”. Jeśli nawet w zespołach śląskich wystąpiły elementy „madziarowskie”, to uznać je zapewne wypadnie za część składową typu Věteřov, wykształconego na części kultury madziarowskiej, nie zaś za samodzielne zespoły lub elementy tej ostatniej. W literaturze polskiej (a również i czeskiej), ze względu na zbyt ogólnikową klasyfikację materiałów zabytkowych, terminy „znaleziska madziarowskie” oraz „wietierzowskie” przyjmowane są raczej w charakterze umownym. W moim odczuciu istnieją pełne podstawy do ograniczenia procesu, określanego jako „wpływy wietierzowskie”, do obszaru w dorzeczu Odry, a „madziarowskie” — do dorzecza górnej Wisły²⁹. Określają one więc objęcie przez tak rozdzielone wpływy dwu odrębnych regionów na północ od Karpat i Sudetów w ramach strefy wschodniej i zachodniej; chronologicznie przypadają one na klasyczną fazę rozwojową obu ugrupowań. Zaznaczyć zarazem należy, że nie wydają się słuszne przypuszczenia niektórych badaczy o istotnym wpływie kultury madziarowskiej na obszar kultury trzcinieckiej w obrębie Małopolski³⁰; znaleziska obu kultur w zasadzie nie pokrywają się, choć istotnie występują w sąsiadujących z sobą regionach.

Końcowa faza oddziaływań tzw. wietierzowskich w dorzeczu Odry datowana jest na rozwinięty BB₁, tj. na lata około 1500 p.n.e., a więc na moment wykształcania się środkowodunajskiej kultury mogiłowej. Odkrycia zwłaszcza w obrębie nekropoli w Kietrze (Opolskie), potwierdzają datowanie na ten czas najstarszych znalezisk „mogiłowych” na Śląsku. Dla obszarów w dorzeczu Odry przyjąć należy raczej napływowy charakter ludności „mogiłowej”, nie zaś wyłącznie proces przemian kulturowych w ramach dotychczasowej ludności. M. Gedl³¹ przypuszcza, że „penetracja wczesnej kultury mogiłowej na północ od Bramy Morawskiej biegła wyraźnie wzdłuż starych szlaków komunikacyjnych, zmierzających do wybrzeży Bałtyku, w kierunku północno-wschodnim ku dolnej Wiśle i dalej w stronę Sambii, a ku północnemu zachodowi wzdłuż Odry, ku ujściu tej rzeki”. Dodaje też, że pojedyncze jej znaleziska spotykane są nad dolną Szprewą i nad Hawelą. Oznacza to więc istotną zmianę podłoża demograficznego strefy zachodniopolskiej, choć niektórzy badacze³² postulują

²⁸ E. Schubert 1974, mapa 3; Z. Benkovský-Pivovarová 1976, s. 341 i n. i s. 345 ryc. 1 — mapa.

²⁹ Zob. np. znaleziska z Pałeczniczy koło Proszowic — S. Zemořka 1961, s. 217 i n., z Wagnowie, woj. Kraków — Informator Archeologiczny 1976, s. 73, czy z Jurkowa koło Pnęczowa — J. Gurba 1957, s. 187 i n. Też M. Gedl 1975, s. 22.

³⁰ Zob. J. Machnik 1977, s. 182 ryc. 27 — tabela chronologiczna.

³¹ M. Gedl 1975, s. 23 i n.

³² B. Gediga 1978, s. 163 i n.

konieczność przyjęcia większego udziału w tym procesie również ludności autochtonicznej, tj. „unietyckiej”.

W literaturze polskiej krytycznie oceniono dotychczasowe ustalenia, upatrujące w tzw. kulturze przedłużyckiej samodzielnej kultury archeologicznej³³. Przyjmuje się, iż mamy do czynienia z zespołem wewnątrznie zróżnicowanym kulturowo, a zapewne i etnicznie i określa się go mianem „śląsko-wielkopolskiej kultury mogiłowej” z podziałem na grupy — śląską i środkowo-śląsko-wielkopolską — trwające od BB₁ do BC₁. Jej faza schyłkowa określa zarazem moment przekształcenia się w nową kulturę. Fakt ciągłości osadniczo-kulturowej strefy zachodniopolskiej znajduje potwierdzenie w przejściu od kultury mogiłowej do łużyckiej. Ma to istotne znaczenie dla określenia pochodzenia i charakteru ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i górnej oraz środkowej Warty. Wspomniany proces miał miejsce w ciągu BC, to jest nieco później od podobnego w północno-zachodniej Słowacji i północnych Morawach, ale zapewne współcześnie w stosunku do terenu Saksonii i Łużyc. Przebiegał on jednak w ramach tych samych przemian stosunkowo szybko, obejmując w pierwszej fazie Śląsk i Ziemię Lubuską, znaczną część Wielkopolski, a zapewne i zachodnie regiony Małopolski; przez Czechy jest on wyraźny na terenie Saksonii oraz Łużyc.

Wykształcanie się na terenie północnej części Czechosłowacji i w Saksonii, następnie zaś w strefie zachodniopolskiej od przełomu BB i BC lub w BC wielkiego ugrupowania kulturowego, które tradycyjnie zwykliśmy nazywać kulturą łużycką, nie było więc związane z dającymi się uchwycić w tej fazie jakimiś zasadniczymi zmianami oblicza demograficznego ziem w dorzeczu Odry i zachodniego dorzecza Warty. W odniesieniu do kultury łużyckiej postuluję jednak konieczność oddzielenia jej od kompleksu kultur pól popielnicowych już od najwcześniejszych faz rozwojowych. Grupy wczesnołużyckie na terenie północnej Słowacji, górnego dorzecza Odry oraz w Saksonii powstały najpewniej nieco wcześniej, aniżeli sąsiadujące z nimi od BD ugrupowania „popielnicowe” w dorzeczu środkowego Dunaju, w obrębie których proces przejścia od fazy „mogiłowej” do „popielnicowej” (z wyjątkiem kultury pilińskiej o niewątpliwie starszej metryce) miał miejsce już po wykształceniu się ugrupowań „łużyckich”³⁴. Posiada to swe konsekwencje również przy rozpatrywaniu rozwoju kultury łużyckiej w kontekście środkowodunajskiego zespołu pól popielnicowych w ciągu BD-HaB, gdy różnice między nimi ulegną wyraźnemu pogłębieniu.

Możliwość przyjęcia ciągłości w formie powyżej naszkicowanej pociąga, zarazem inne konsekwencje, zwłaszcza zaś przy próbach określenia charakterystyki antropologicznej populacji „łużyckiej” (w jej zachodnim zasięgu) od początków istnienia tej kultury przez jej rozwinięte fazy. W formie postulatu badawczego wysunąć tu należy konieczność szczegółowego opracowania struk-

³³ Zob. wypowiedzi B. Gedłgi (s. 8 i n.), E. Plesla (s. 17 i n.) i Z. Bukowskiego (s. 239 i n.), w: *Geneza* 1977.

³⁴ Z. Bukowski 1969, s. 511 i n.

tury antropologicznej ziem w dorzeczu Odry i Warty oraz górnej Wisły dla okresu od BA do BC (tj. ogólnie dla XVIII - XIV w. p.n.e.) oraz dokonania porównań w tym zakresie z Kotliną Karpacką i obszarem w dorzeczu środkowego Dunaju. Uniknie się w ten sposób nader kontrowersyjnych, w moim odczuciu wniosków, wypływających z antropologicznych materiałów szkieletowych ze Śląska z okresu późnohalsztackiego (HaC - HaD) i upatrywania w nich dowodnych śladów infiltracji tzw. iliryjskiej, nie zaś przetrwania tam znacznie starszych populacji. Nie potrzebuję uzasadniać i innych konsekwencji, wypływających z powszechności obrządku ciałaopalenia, praktycznie uniemożliwiającego podjęcie podobnego opracowania dla późniejszych faz omawianej kultury. Wydaje się, iż antropologowie w znacznie szerszym zakresie uwzględniać powinni spostrzeżenia archeologów i paleodemografów o kontynuacji osadniczej zarówno makroregionalnej (grupy i podgrupy), jak i mikroregionalnej (skupiska i lokalne zespoły osadnicze), przy wyraźnym braku zaznaczającej się obecnej infiltracji. Na możliwości tej ostatniej zwrócę uwagę jeszcze w dalszych częściach niniejszego opracowania.

Strefa zachodnia w okresie od BD do końca HaB wykazuje powiązania z ugrupowaniami kultur pól popielnicowych nad środkowym Dunajem, zachowując jednak w zakresie osadniczym i ogólnych cech oblicza kulturowego wyraźną niezależność rozwojową³⁵. Dla wcześniejszej fazy od BD do HaA₁ dla kształtowania się „łużyckich” ugrupowań w dorzeczu Odry, prócz postulowanych powiązań wymiennych, istotne wydają się również mające w tym okresie miejsce wydarzenia nad środkowym Dunajem i jego południowymi dopływami. Dochodzi do wyraźnego osłabienia osadnictwa tamtejszych ugrupowań „popielnicowych”, zwłaszcza grupy Velatice-Baiersdorf i kultury Čaka w związku z ich udziałem w procesie, znanym dla południowej Europy pod mianem „ekspansji doryjskiej”, który objął zwłaszcza południową część Bałkanów, m. in. Bułgarię³⁶. Stwierdzono wówczas wyraźne rozszerzanie się osadnictwa kultury łużyckiej na teren południowych Moraw i wschodniej Austrii, a ślady jego penetracji ujawniono aż w środkowych rejonach Jugosławii. Dla polskich badaczy pozostaje do wyjaśnienia, czy w owej infiltracji uczestniczyć też mogły grupy „łużyckie” z terenu Śląska oraz w jakim rozmiarze. Może to być uchwytne zarówno w postaci zmian w charakterze osadnictwa różnych regionów nadodrzańskich, jak i nagłego napływu tzw. importów południowych, naddunajskiej proveniencji.

W świetle dotychczasowych spostrzeżeń, odnoszących się do osadnictwa kultury łużyckiej w dorzeczach Odry i Wisły, co najpóźniej od HaA do końca HaB (tj. według dotychczasowego podziału Montelius — Kostrzewski w IV - V EB), zarysowuje się, zwłaszcza w obrębie Śląska, wyraźna stabilizacja, odzwierciedlająca się przez wykształcenie się rozległych stref osadniczych oraz w wystąpieniu długotrwałe użytkowanych ementarzysk i osad typu otwartego.

³⁵ Szczegółowo omówiłem to zagadnienie na innym miejscu, zob. Z. Bukowski 1969, *passim*; też M. Gedl 1971, s. 1 i n., zwłaszcza s. 15 i n.

³⁶ D. P. Dimitrov, 1971, s. 63 i n.

Proces ten w odniesieniu do Polski Środkowej oraz Wielkopolski nie zaznacza się tak wyraźnie; oznaczałoby to więc, że osadnictwo obu ostatnich regionów, mające charakter bardziej rozproszony, nie zostało jeszcze objęte większą stabilizacją, a zarazem i koncentracją regionalną, co z kolei zdaje się wskazywać na odmienną strukturę wewnętrzną. Uderza fakt słabo zaznaczającego się zasiedlenia podgórze Sudetów, w tym również i Kotliny Kłodzkiej, której w fazie kultury lużyckiej (również u schyłku epoki brązu) niektórzy badacze przypisują rolę ważnego przejścia ze wschodnich Czech na teren Dolnego Śląska. Rozwój tego samego osadnictwa nad górną i środkową Odrą w większym więc stopniu był powiązany z bezpośrednio z nim sąsiadującym osadnictwem ugrupowań środkowodunajskich pól popielnicowych, niż możemy to odnieść do środkowej Polski oraz Wielkopolski.

c) Strefa wschodnia

W końcu BA₁ na podłożu osadnictwa kultury Chłopice-Veselé w dorzeczu górnej Wisły i Sanu oraz górnego Dniestru wykształciła się kultura mierzanowicka, a na podłożu głównie elementów episznurowych w dorzeczu górnego Bugu — kultura strzyżowska³⁷. Oba spokrewnione z sobą zespoły rozwijały się przez BA₂ (lata ok. 1750 - 1600 p.n.e.), reprezentując kolejny etap rozwojowy tego samego substratu osadniczego. Obok kultury Chłopice-Veselé obie wspomniane kultury (dla tej części Polski stanowią podstawę do wydzielenia strefy wschodniopolskiej, wskazując zarazem na wczesną metrykę takiego podziału.

Zanik wspomnianych kultur około lat 1600 p.n.e., tj. na początku BB₁, łączył się ściśle z procesem, który objął obszary od górnej Wisły do środkowego Dniepru, doprowadzając do wykształcenia się kompleksu kulturowego „Trzciniec-Komarów-Sośnica”. Interesować nas tu będzie zespół „trzciniński”, rozdzielany na dwie kultury — wschodniotrzcinięcką oraz właściwą trzcinięcką³⁸, którą konsekwentnie powinno nazywać się zachodniotrzcinięcką. Ta ostatnia rozwinęła się w dorzeczu Wisły i Sanu z kultury mierzanowickiej u schyłku BA₂ i trwała do BC-BD, wykazując fazy rozwojowe: I — żernicka, II — klasyczna i III — schyłkowa. Ciągłość osadniczą (etniczną) i kulturową w stosunku do poprzedzającej ją kultury mierzanowickiej potwierdzają liczne osady i cmentarzyska z wyraźnie mieszanym materiałem zabytkowym.

Proces przejścia od fazy „postsznurowej” do „trzcinięckiej” rozpatrywać więc należy w kontekście tej samej ludności bez wyraźniejszych śladów obcej penetracji; zdają się na to wskazywać dostępne znaleziska. Ówczesne zmiany oblicza kulturowego tej strefy upatrywać należy w fakcie wyraźnego nasilenia się oddziaływań kulturowych centrum tzw. siedmiogrodzkiego i towarzyszącej im intensyfikacji w zakresie wymiany, uchwytnej zwłaszcza pod postacią

³⁷ J. Machnik 1978, s. 30 ryc. 12 — mapa.

³⁸ Zasięgi poszczególnych członów tego zespołu zob. S. S. Berezanskaia 1972, s. 138 ryc. 45 — mapa; J. Dąbrowski 1975, s. 40 ryc. 1 — mapa.

wytworów brązowych. Wskażę na ważną rolę przełęczy karpaccich oraz m.in. na skarby z Dratowa koło Puław, istotny również dla kwestii wierzeniowych plemion „trzcienieckich”.

Postulowany podział na strefy zachodnio- i wschodniopolską utrzymał się przez cały czas trwania kultury zachodniotrzcienieckiej. Dla dokładniejszego poznania tego zjawiska zatrzymamy się przy zachodnim pasie pogranicznym tej kultury. Podyktowane jest to koniecznością możliwie prawidłowego określenia najdalszego zasięgu zachodniego jej osadnictwa, a także wzajemnych stosunków z osadnictwem zespołów sąsiadujących, zwłaszcza kultury unietyckiej (późnej fazy) oraz tzw. kultury przedłużyckiej, czyli ugrupowań „mogiłowych” śląsko-wielkopolskich. Dotyczy to zwłaszcza szerokiej strefy pogranicznej, szczególnie wyraźnie uchwytej w międzyrzeczu Warty i Proсны. Przyjmuje się dla niej wystąpienie mieszanego osadnictwa³⁹, co zdaniem niektórych badaczy określa zarazem charakter wzajemnych stosunków między osadnictwem sąsiadujących ugrupowań kulturowych.

Ustalenia te są istotne i z innego jeszcze powodu. Wysuwane są bowiem przypuszczenia o możliwości ekspansji elementów „trzcienieckich” i „posttrzcienieckich” w kierunku zachodnim, a na tej podstawie wyciągane są następnie ogólne wnioski, dotyczące zachodniego zasięgu Prasłowian oraz procesu sławizacji ziem nad środkową Odrą już w tej fazie⁴⁰. W świetle dostępnych nam dziś materiałów owo rozszerzanie się na zachód elementów „trzcienieckich” (w tym i ludnościowych) nie miało jednak tak masowego charakteru, jak to się przyjmuje w literaturze. Przypuszczenie nasze zdaje się znajdować potwierdzenie w charakterze znalezisk, określanych jako „trzcienieckie”, z obszaru nad środkową Wartą oraz na zachód od Proсны. Przypomnę, że do dziś nie został dokładniej przedstawiony proces wykształcania się kultury trzcienieckiej (zachodniotrzcienieckiej) w jej zachodnim zasięgu⁴¹, zwłaszcza w kwestii, czy mamy istotnie do czynienia z przesuwaniem się na zachód demograficznych elementów tej kultury, czy raczej ze współczesnością procesu wykształcania się jej na całym obszarze od Warty do Bugu, co zdaje się bardziej prawdopodobne. Tym niemniej w literaturze, przy charakterystyce grupy łubieńskiej, podkreśla się jej związek dopiero z rozwiniętą fazą omawianej kultury bez próby wskazania na znaleziska i zespoły z nią związane z fazy wcześniejszej.

Na podstawie znalezisk „zachodniotrzcienieckich” z Wielkopolski oraz niezbyt jednak pewnych i do tego sporadycznie tylko występujących w północnej części Śląska, dochodzących do granic Ziemi Lubuskiej⁴², a zawierających ceramikę, zbliżoną swym charakterem do form typowych dla tej kultury,

³⁹ Zob. J. Dąbrowski 1977, s. 202 ryc. 1 — mapa i s. 203 i n.; B. Gediga 1978, s. 165 i n. oraz s. 167 ryc. 66.

⁴⁰ W. Hensel 1973, s. 166 i 168; tenże 1978, s. 200 i 201.

⁴¹ Zob. J. Miśkiewicz 1979, s. 190, gdzie mowa o grupie łubieńskiej oraz s. 192, gdzie brak bliższego datowania faz kultury zachodniotrzcienieckiej w jej zachodnim zasięgu.

⁴² Zob. znaleziska „zachodniotrzcienieckie” ze Starych Raduszyc, woj. Zielona Góra.

M. Gedl⁴³ wysunął przypuszczenie o istnieniu na tym terenie „zachodniej grupy kultury trzcinieckiej”. Charakterystyczną dla niej formą osadniczą miały być obiekty, wskazujące na obecność krótkotrwałych osiedli oraz obozowisk. Badacz ten podkreślił dalej, że zasięg znalezisk kultury trzcinieckiej oraz unietyckiej na tym obszarze wyklucza się terytorialnie; zdaje się to przemawiać za współczesnością form osadniczych obu tych kultur oraz zajmowanie przez ich ludność różnych, choć często sąsiadujących regionów. W fazie następnej, w momencie rozszerzania się tzw. kultury przedłużyckiej, owe tereny graniczne opanowane zostały przez nową ludność, czym tłumaczyć należy wykształcenie się wówczas wyraźnie zaznaczających się stref zmieszania⁴⁴.

Przypuszczenie to, jakkolwiek na pierwszy rzut oka słuszne, wymaga bliższego ustosunkowania się. Podstawowa trudność polega na tym, że w odniesieniu do poważnej części obiektów i znalezisk, związanych z kulturą zachodniotrzciniacką, nie uzyskano dotąd możliwości uściślenia ich datowania. Powoduje to zrozumiałe trudności w wydzieleniu zwłaszcza dla zachodniej rubieży omawianej kultury zespołów z jej wczesnej fazy, które byłyby współczesne znaleziskom ze schyłkowej fazy kultury unietyckiej. Wspomnieć tu należy o przypuszczeniu B. Gediga⁴⁵, iż objęcie omawianej strefy przez osadnictwo „zachodniotrzciniackie” nastąpić miało nie we wczesnej fazie tej kultury, istotnie współczesnej schyłkowo-unietyckim zespołom, lecz dopiero w ciągu XV w. p.n.e., to jest w rozwiniętej fazie⁴⁶, co byłoby współczesne rozwiniętej fazie tzw. kultury przedłużyckiej. Sprawa ta nie została jednak wyjaśniona, co wzmiankowałem już powyżej. Tak np. ementarzysko kurhanowe w Łubnej (Sieradzkie), zostało założone najpewniej w fazie, współczesnej późnej kulturze unietyckiej, choć użytkowano je znacznie dłużej. Przypomnieć wypadnie, że w kurhanie nr 9 z tego ementarzyska, datowanym na BB₁⁴⁷, ujawniono też elementy „mogiłowe”.

Posłużyć się można również i innym przykładem, wskazującym zarazem na charakter wpływów w strefie pogranicznej. Mam tu na myśli osiedle obronne w Bruszczewie (Leszczyńskie)⁴⁸. Ujawniono w nim dwa poziomy osadnicze z różnorodnym materiałem: I — starszy, związany z osadą otwartą, zawierający materiały „unietyckie”, Chłopice-Veselé oraz „trzcinieckie” (z fazy starszej) i datowany na przełom BA i BB, oraz II — młodszy, reprezentowany przez osiedle obronne, z materiałami typu Věteřov, „mogiłowymi” oraz „trzcinieckimi” (z fazy rozwiniętej), datowanymi na BB₁. Chronologię taką zdają się potwierdzać również daty ¹⁴C dla wnętrza osiedla oraz dla umocnień⁴⁹. Zapewne z zespołem osadniczym fazy I w Bruszczewie związane są pobliskie kurhany

⁴³ M. Gedl 1975, s. 78 i n.

⁴⁴ M. Gedl 1975, s. 81 i 83.

⁴⁵ B. Gediga 1978, s. 163.

⁴⁶ J. Dąbrowski 1972, s. 82.

⁴⁷ J. Miśkiewicz 1978, s. 190 i n.

⁴⁸ Zob. Z. Pieczyński 1974, s. 47 i n.; tenże 1975, s. 205 i n.

⁴⁹ Z. Pieczyński 1974, s. 49.

unietyckie w Łękach Małych (Leszczyńskie), datowane na przełom BA i BB, choć chronologię jednego z kurhanów określono metodą ^{14}C na lata 1655 $\pm$ 50 p.n.e. (data niekalibrowana)⁵⁰.

Jeżeli przypuszczenia o obecności „unietyckiego” zespołu osadniczego w rejonie Łęk Małych jest trafne, to jego obecność posiada ważne znaczenie dla określenia zwartego zasięgu omawianej kultury: 1° albo więc mamy do czynienia ze skupiskiem osadniczym, na tyle silnym, iż funkcjonować ono mogło bezpośrednio w strefie pogranicznej i któremu podlegała strefa przemieszania z wykształconą w Bruszczewie osadą (fazy I) z materiałem, jak wspominałem, związanym z kilku kulturami; 2° albo też granica zasięgu osadnictwa kultury unietyckiej w tej fazie przebiegać musiała znacznie dalej na wschód od obecnie przez nas wyznaczanej.

W najnowszej polskiej literaturze publikowane są dwa różniące się ujęcia kultury zachodniotrzcinieckiej w jej zachodnim zasięgu. Pierwsze z nich opracowane zostało przez A. Gardawskiego i J. Dąbrowskiego⁵¹, przy czym ostatni z wymienionych badaczy prezentuje jeszcze inne ujęcie, obejmujące zasięgi kultur zachodniotrzcinieckiej oraz znalezisk z ceramiką polskich grup kultury mogiłowej. Ekspozowana w nim jest zwłaszcza strefa przemieszania⁵², obejmująca międzyrzecze środkowej Warty (w tym okolice Poznania) i górnej Noteci, międzyrzecze Warty i Proсны oraz źródła Baryczy i Obry (ryc. 3).

W ujęciu, zaprezentowanym przez B. Gedigę⁵³, omawiana strefa przemieszania obejmowała tereny, położone bardziej na wschód — Kujawy i międzyrzecze Proсны oraz Warty. W obu przypadkach podstawę stanowią szczegółowe opracowania J. Dąbrowskiego⁵⁴ obiektów z ceramiką kultury zachodniotrzcinieckiej oraz M. Gedla⁵⁵ — grobów i ementarzysk tzw. kultury przedłużyckiej.

Zakładając więc, że w obu opracowaniach klasyfikacja przez tych autorów znalezisk do wspomnianych kultur była ogólnie trafna, przyjąć należy, że strefa przemieszania osadnictwa „zachodniotrzcinieckiego” i „mogiłowego” lub też strefa obustronnej penetracji, była znacznie szersza. Jak może wynikać z map znalezisk pierwszej z nich, strefa ta istotnie przekraczała ku zachodowi okolice Poznania oraz dorzecze Proсны, choć w tego rodzaju uogólnieniach wykazywać należy ostrożność. Posłużę się tu przykładem Bruszczewa, które na podstawie ujawnionej tam ceramiki „trzcinięckiej” jest jednym ze stanowisk na podstawie których wyznacza się zasięg osadnictwa „zachodniotrzcinieckiego” w jego zachodniej strefie granicznej, podczas gdy chodzi tu nie

⁵⁰ J. A. Bakker, J. C. Vogel, T. Wiślański 1969, s. 231.

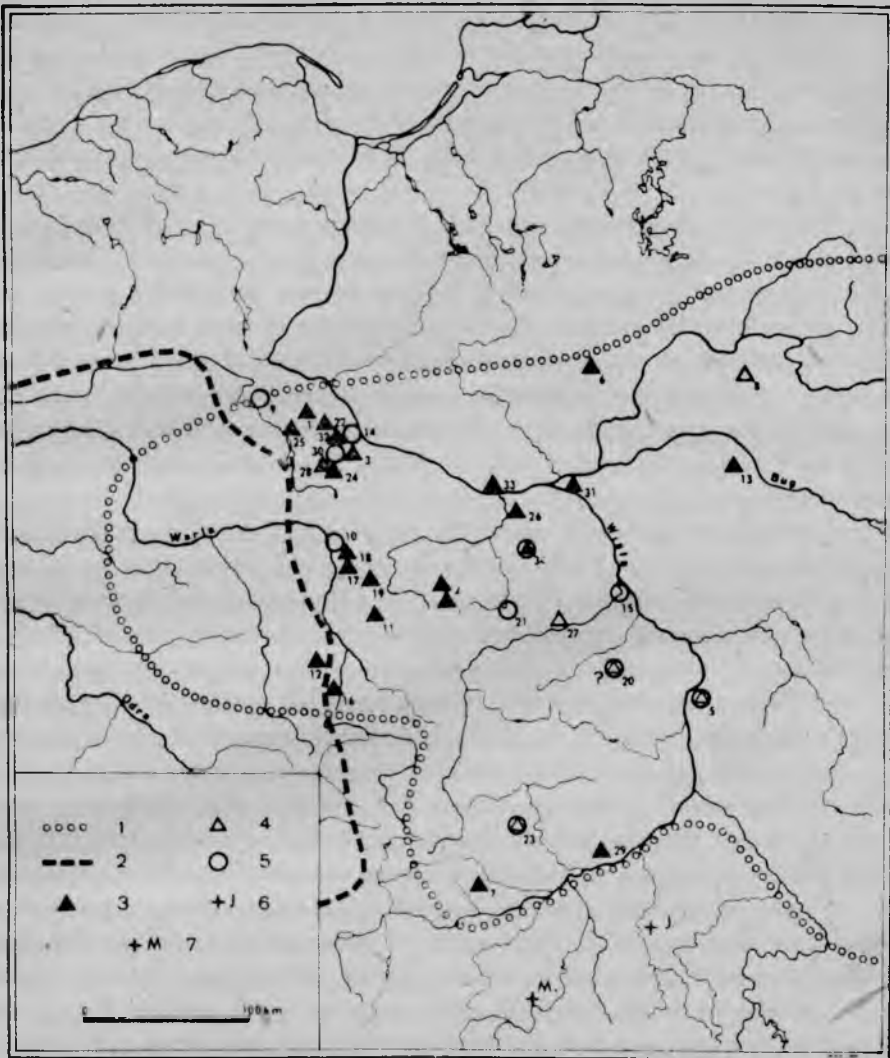
⁵¹ J. Dąbrowski 1975, s. 40 ryc. 1 — mapa; powtarza ją J. Miśkiewicz 1978, s. 195 ryc. 69 — mapa, gdzie już zaznaczono strefę przemieszania „zachodniotrzciniecko-mogiłową”.

⁵² J. Dąbrowski 1977, s. 202 ryc. 1 — mapa.

⁵³ B. Gediga 1978, s. 66 — mapa.

⁵⁴ J. Dąbrowski 1972, mapa 1.

⁵⁵ M. Gedl 1975, mapy stanowisk tzw. kultury przedłużyckiej i innych stanowisk w obrębie strefy przez nią zajętej. Zob. tegoż inne ujęcia kartograficzne z rozwarstwieniem na trzy jej fazy rozwojowe: M. Gedl 1977, s. 52 ryc. 1, s. 55 ryc. 5 i s. 60 ryc. 12.

Ryc. 3. Mapa występowania przedmiotów metalowych pochodzenia śląsko-wielkopolskiego na terenie kultury trzcienieckiej: 1 — zasięg stanowisk z ceramiką „trzcieniecką”; 2 — zasięg stanowisk z ceramiką „mogilową”; 3 — przedmioty brązowe zapewne importy ze Śląska lub Wielkopolski; 4 — domniemane importy brązowe ze Śląska i Wielkopolski; 5 — skarby kultury trzcienieckiej; 6 — skarb z Jaworzna Dolnego (Tarnowskie); 7 — Maszkowice (Nowosądeckie). Według J. Dąbrowskiego (1977, s. 202 ryc. 1).

Fig. 3. Carte montrant la présence des objets de métal provenant de la Silésie et de la Grande Pologne sur le territoire de la civilisation de Trzciniec: 1 — aire de dispersion des sites livrant la céramique dite „de Trzciniec”; 2 — aire de dispersion des sites livrant la céramique dite „tumulaire”; 3 — objets de bronze, importés de la Silésie ou de la Grande Pologne; 4 — importations en bronze qu'on suppose venues de la Silésie ou de la Grande Pologne; 5 — trésor de la civilisation de Trzciniec; 6 — trésor provenant de Jaworzno Dolne, dép. de Tarnów; 7 — Maszkowice, dép. de Nowy Sącz. D'après J. Dąbrowski (1977, p. 202 fig. 1).

o obiekt mieszkalny tej kultury, ale tylko o fakt wystąpienia „zachodniotrzcinieckich” form ceramicznych w obrębie wielokulturowego obiektu⁵⁶. Z drugiej natomiast strony na potwierdzenie przypuszczenia M. Gedla o wystąpieniu znalezisk „zachodniotrzcinieckich” w północnej części Śląska i na pograniczu Ziemi Lubuskiej przytacza się tylko pojedyncze znaleziska tej kultury.

Nieco inaczej przedstawia się zasięg kultury zachodniotrzcinieckiej ku północnemu zachodowi; opanowała ona tam tylko peryferie kultury iwieńskiej, tak że o ekspansji pierwszej z nich trudno w tym przypadku praktycznie mówić, mimo iż J. Machnik⁵⁷ postulował, że „ostatecznie kultura iwieńska zanikła po całkowitym opanowaniu należącego do niej obszaru przez kulturę trzciniecką”. Bardziej prawdopodobne wydaje się przypuszczenie M. Gedla⁵⁸, że kultura iwieńska rozwijająca się współcześnie z klasyczną fazą kultury unie-tyckiej, zanikła w początkach II EB, to jest w BB₁ w momencie rozszerzania się tzw. kultury przedłużyckiej.

Fakt stosunkowo licznych znalezisk tej ostatniej kultury na Kujawach oraz wzdłuż zachodniego dorzecza Proсны, zdaje się przemawiać na korzyść silniejszych wpływów właśnie z tej strony, nie zaś przez osadnictwo zachodniotrzcinieckie. Przypomnę szczegółowe opracowania kartograficzne M. Gedla⁵⁹, z których wynika obecność cmentarzysk tzw. kultury przedłużyckiej na Kujawach, nad Prosną oraz u źródeł Warty z wyraźną ich koncentracją w międzyrzeczu Proсны i środkowej Odry. Zasięg ten rzutuje zarazem i na zasięg znalezisk o charakterze „zachodniotrzcinieckim”⁶⁰, choć te ostatnie z reguły nie są reprezentowane przez obiekty osadnicze, lecz głównie przez znaleziska luźne lub nieokreślone. W powyższych rozważaniach nad przewagą oddziaływań z jednej lub drugiej strony nie biorę pod uwagę znalezisk przedmiotów metalowych, których zasięg jest znacznie szerszy od zasięgu kultur, z którymi są bezpośrednio związane. W każdym razie brązowe skarby „trzcinieckie” proponowanego przez J. Dąbrowskiego⁶¹ zasięgu tzw. kultury przedłużyckiej ku zachodowi nie przekraczają, z wyjątkiem ich skupiska na Kujawach. Region ten, położony między kolanem Noteci a biegiem Wisły, znajdował się w bezpośrednim sąsiedztwie jedyne go praktycznie przejścia z południa ku ujściu Wisły i powinien być traktowany jako obszar pośredniczący, co potwierdzają znaleziska z epoki brązu i zwłaszcza z wczesnej epoki żelaza. Przezeń doszło do napływu niektórych elementów tzw. kultury przedłużyckiej na obszar Pomorza Wschodniego. Rola jego zaznaczy się wyraźnie w okresie istnienia kultury lużyckiej, zwłaszcza zaś w fazie egzystencji tzw. szlaku bursztynowego oraz w momencie rozszerzania się kultury wschodniopomorskiej.

⁵⁶ J. Dąbrowski 1972, s. 221 pkt. 125 i mapa 1.

⁵⁷ J. Machnik 1978, s. 128.

⁵⁸ M. Gedl 1981.

⁵⁹ M. Gedl 1977, s. 52 i 55 ryc. 5 — mapa dla fazy II oraz s. 58 i n. i 60 ryc. 12 — mapa dla fazy III.

⁶⁰ J. Dąbrowski 1972, mapa 1.

⁶¹ J. Dąbrowski 1977, s. 202 ryc. 1 — mapa.

Powracając do omawianej sytuacji w strefie pogranicznej we wczesnych fazach epoki brązu, trzeba wyraźnie powiedzieć, że przy wszelkich zastrzeżeniach, wynikających z zakładanego starszeństwa znalezisk „zachodniotrzcienieckich” w stosunku do „mogiłowych”, ewentualnych między nimi większych różnic chronologicznych, zresztą w tym przypadku praktycznie dotąd nieuchwytnych, wykazać się jeszcze nie da. J. Dąbrowski⁶² zwraca zresztą uwagę, że „nie znamy dotychczas ani jednego stratygraficznego nawarstwienia się materiałów mogiłowych na trzcienieckie, a wręcz przeciwnie, na pewnej ilości stanowisk ceramika obu tych jednostek kulturowych współwystępuje w tych samych zesłolach lub warstwach. Nawet jeśli kultura trzcieniecka zajmowała ten teren wcześniej, to nie oznacza to, że nie mogła ona tu później przemieszać się z tzw. kulturą przedłużycką przy ewentualnej stracie jakiejś części tego terenu”. Proponowany przez M. Gedla⁶³ nowy podział chronologiczny materiałów tzw. przedłużyckich, oparty na systemie naddunajskim, przy konfrontacji z datowaniem znalezisk „zachodniotrzcienieckich” według podziału północnego, bynajmniej nie służy do wyjaśnienia wątpliwości, dotyczących współczesności lub różnic chronologicznych w występowaniu znalezisk obu kultur. Przy obecnie dostępnej bazie materiałowej i stanie rozpoznania terenowego, omawiany problem daleki jest od wyjaśnienia. Nie zgodziłbym się tylko z zastrzeżeniem J. Dąbrowskiego⁶⁴ co do wykorzystania przez M. Gedla systemu południowego dla datowania materiałów „przedłużyckich”, gdyż w obecnym momencie, do chwili wypracowania podobnego schematu dla ziem na północ od Karpat i Sudetów, nie ma innego wyjścia.

W tym stanie rzeczy przychylić się należy do uwagi B. Gedigi⁶⁵, że „daleko bardziej uzasadnione wydaje się być traktowanie tej strefy przemieszania jako typowej strefy kontaktowania się obu kultur archeologicznych, czego rezultatem jest brak ostrej między nimi granicy”. Strefa ta jednak, jak starałem się to uzasadnić, była znacznie szersza od proponowanej zarówno przez J. Dąbrowskiego, jak i B. Gedigę. Przy tym byłbym skłonny do przyjęcia możliwości silniejszych oddziaływań „przedłużyckich”, do czego upoważnia zarówno zasięg przedmiotów brązowych, będących importami ze Śląska i Wielkopolski (tj. przede wszystkim z obszaru tzw. kultury przedłużyckiej), na terenie objętym przez kulturę zachodniotrzcieniecką, jak również analiza tych zabytków⁶⁶. Zresztą J. Dąbrowski⁶⁷ przyjmuje, że istnienie tej strefy stymulowane było obecnością w niej lokalnych ośrodków metalurgicznych. Wyznacza ona zatem utrzymującą się od początku epoki brązu postulowaną granicę między strefą zachodnią i wschodnią, a przebiegającą od Kujaw do Prosnicy i jej bie-

⁶² J. Dąbrowski 1977, s. 203 i n.

⁶³ M. Gedl 1975, s. 16 i n. oraz s. 210 i n. — tabele chronologiczne przy końcu książki: chronologiczna i współwystępowania wytworów metalowych.

⁶⁴ J. Dąbrowski 1977, s. 204.

⁶⁵ B. Gediga 1978, s. 163.

⁶⁶ Zob. J. Dąbrowski 1977 s. 202 ryc. 1 — mapa i s. 206 i n.

⁶⁷ J. Dąbrowski 1977, s. 215.

giem ku południowi aż do źródeł Warty i dalej do Bramy Morawskiej. Będzie ona w zasadzie utrzymana (z nieznacznymi odchyleniami ku wschodowi) przez cały czas trwania kultury lużyckiej, wyznaczając zarazem granicę poszczególnych jej środkowopolskich grup lokalnych, a w okresie halsztackim — zasięg wschodni oddziaływań kultury tzw. halsztackiej.

Wspomnieć też wypadnie, iż w ogólnych zarysach wyróżniona przez T. Malinowskiego⁶⁸ rubież kulturowo-etniczna północno-wschodniej części Górnego Śląska w okresie halsztackim, a związana z oddziaływaniami tzw. iliryskimi, występuje w tej samej strefie nad górną Wartą i górną Prosną, co obserwowana od wczesnej epoki brązu granica między postulowanymi strefami, potwierdzająca starą metrykę niektórych rubieży rozgraniczających.

Nie rozpoznano natomiast w dostatecznym zakresie sytuacji osadniczej we wczesnej epoce brązu w odniesieniu zarówno do południowo-wschodniej Polski, jak i wschodniej Słowacji. W ostatnim z regionów coraz wyraźniej rysuje się wzrost znaczenia kultury Otomani, zajmującej głównie nizinne tereny⁶⁹, wykazującej ponadto infiltrację w kierunku podgórze karpackiego oraz silny wpływ na oblicze kulturowe kultury zachodniotrzebieckiej.

Zatrzymamy się tu przy zagadnieniu określenia stosunku ostatniej z wymienionych kultur w tej części jej zasięgu do osadnictwa kultur sąsiadujących od południa i południowego wschodu. Występujące na północ od Karpat Zachodnich jej osadnictwo w swym zasięgu ku południowi nie przekroczyło biegu (nie dorzecza!) górnej Wisły i dolnego Sanu⁷⁰. Nie zajmowało ono więc wyżynnej i podgórskiej strefy Podkarpacia, choć z jego infiltracją w tych rejonach należy się liczyć. Zwracam na to szczególną uwagę, gdyż: 1° w inwentarzu omawianej kultury wystąpiły liczne elementy tzw. zakarpackie (wytwory metalowe, ceramika); 2° w obrębie Podkarpacia, zwłaszcza wschodniego, ujawniono luźne znaleziska i skarby brązowe z wytworami południowej proveniencji, w tym typu Koszider i późniejszych, w tym zwłaszcza typu Rimavská Sobota⁷¹. Coraz częściej są one zresztą ujawniane na obszarze kultury zachodniotrzebieckiej. Wspomniane znaleziska brązowe z północnego Podkarpacia, datowane ogólnie na I - II EB, tj. na BA - BC₁ sugerują nie tylko fakt przechodzenia przez te regiony szlaków wymiennych (a zarazem przenikających z tej strony wpływów kulturowych), lecz też i obecność bliżej jeszcze nie dającego się określić osadnictwa. Być może chodzi tu o pozostałości grup tzw. postsznurowych, a zapewne i ludności pochodzenia zakarpackiego, infiltrującej z południa przez tamtejsze przełęcz karpackie.

Oddziaływania kultury Otomani uchwytne są w kulturze zachodniotrzebieckiej już w jej fazie I i to zarówno w inwentarzu ceramicznym⁷², jak zwłaszcza

⁶⁸ T. Malinowski 1975, s. 7 i n.

⁶⁹ K. Šklenář 1971, s. 112 — mapa.

⁷⁰ K. Moskwa 1976, s. 140 i n. oraz 141/142 — mapa 2.

⁷¹ Zob. PZP 1979, s. 26 ryc. 9 — mapa.

⁷² M. Cabalska 1980, s. 53 i n.

cza na przykładzie osiedla w Maszkowicach (Nowosądeckie), uznawanego m.in. za faktorię „otomańską”⁷³. W moim przekonaniu ujawnienie w jednej tylko chacie ceramiki obcego pochodzenia stanowi jednak zbyt nikłą przesłankę dla przyjęcia tego rodzaju przypuszczenia, jakkolwiek fakt wspólnego zamieszkiwania w obrębie tego samego osiedla jakiejś mniejszej grupy obcego pochodzenia jest prawdopodobny i ma swą wymowę. Mimo braku dobrych wyznaczników chronologicznych z obrębu kultury zachodniotrzebieńskiej przyjmuje się, że „otomańskie” oddziaływania przypadały na fazę II tzw. klasyczną (czyli Füzesabony), datowaną na BB, a więc na okres rozkwitu kultury Otomani i wzmoczonego udziału jej ludności w dalekosiężnych kontaktach handlowych Południa z Północą, czemu towarzyszyła też jej infiltracja ze wschodniej Słowacji przez Karpaty ku północy. Osiedle w Maszkowicach powstało zapewne w okresie wykształcania się na Spiszu znacznego skupiska osadniczego kultury Otomani⁷⁴ i było współczesne II fazie osiedla obronnego w Spišským Štvrtku, okr. Spišská Nová Ves⁷⁵.

Powiązania „otomańsko-zachodniotrzebieńskie” rozpatrywać należy przede wszystkim w kontekście ówczesnego handlu dalekosiężnego między kręgiem egejsko-balkańskim i Kotliną Karpacką — z jednej strony a wschodnimi wybrzeżami Bałtyku i Jutlandią — z drugiej⁷⁶. Osadnictwo obu tych kultur pełniło wyraźnie funkcję pośredników w wymianie m.in. surowcem bursztynowym. W tym właśnie fakcie widzieć należy również jeden z czynników, który spowodował postulowany podział strefowy ziem polskich we wczesnych fazach epoki brązu. W opinii licznych badaczy przedstawiciele przede wszystkim kultury Otomani monopolizować mieli w Kotlinie Karpackiej handel zarówno tym surowcem⁷⁷, jak również i brązem.

Problem handlowych powiązań Południa i Północy w tym okresie jest jednakże sprawą znacznie bardziej skomplikowaną. W kontekście znaczenia Troi istotne spostrzeżenia poczynił T. Sulimirski⁷⁸, zwracając uwagę na ogromną rolę tego ośrodka handlu dalekosiężnego w połowie II tysiąclecia p.n.e. Omawiany problem był poruszony również przez A. Mozsolics⁷⁹, która wskazała na ogromny skok w rozwoju miejscowej przetwórczości brązu we wschodniej części Kotliny Karpackiej właśnie w związku z południowymi powiązaniem. W końcu dla terenów w dorzeczu Odry i Wisły pewne uwagi poczynił ostatnio J. Fogel⁸⁰, opierając się na znaleziskach z tego obszaru oraz na spostrzeżeniach

⁷³ M. Cabalska 1974, s. 57 i n.

⁷⁴ J. Vladár 1973, s. 335.

⁷⁵ J. Vladár 1975, s. 14. Badacz ten wydziela w jego ramach dwie fazy zabudowy, starszą z BA₃ (według podziału dla Słowacji) i młodszą z BB₁ z elementami obronnymi.

⁷⁶ J. Vladár 1973, s. 253 i n.; tenże 1974, s. 222 i n.; J. Bouzek 1978, s. 47 i n.

⁷⁷ Zob. np. J. Vladár 1973, s. 253 i n.

⁷⁸ T. Sulimirski 1968, s. 3 i n.; tenże 1969, s. 8 i n.; tenże 1971, s. 707 i n. oraz s. 708 ryc. 1 i 716 ryc. 2 — mapy. Też J. Bouzek 1978, s. 47 i n. oraz s. 50 ryc. 1 — mapa znalezisk bursztynu oraz s. 52 ryc. 2 — mapa mieczy z rękojeścią języczkowatą.

⁷⁹ A. Mozsolics 1967, *passim*.

⁸⁰ J. Fogel 1977, s. 97 i n.

innych badaczy, zwłaszcza M. Gimbutas czy G. Bándi'ego, dotyczących daleko-
sieźnych szlaków handlowych na terenie Europy we wczesnej epoce brązu.
W odniesieniu do tych ostatnich zbadania wymaga rekonstrukcja przebiegu
i określenia faktycznej roli tzw. szlaku bursztynowego w Kotlinie Karpackiej,
przechodzącego przez tereny kultury zachodniotrzecińskiej; w świetle dotych-
czasowych spostrzeżeń rysuje się on niezbyt jasno⁸¹.

W okresie trwania kultury Otomani dopuścić należy możliwość ożywionego
wykorzystywania ważniejszych przejść przez przełęcze karpackie; zwrócić
należy uwagę na lokalne szlaki, przebiegające zwłaszcza ze Spiszu i Orawy
dołiną Dunajca do Wisły oraz ze wschodniej Słowacji przez Przełęcz Dukielską
i Użocką i dalej Sanem, które będą później wykorzystywane również i przez
infiltrującą ludność zespołu Gava-Holíhrady. W tym więc miejscu wycofać się
muszę z twierdzenia, że w okresie istnienia kultury łużyckiej, Karpaty Zachod-
nie były wyraźną barierą⁸², nie sprzyjającą infiltracji. Najnowsze badania
zmuszają do odmiennego spojrzenia na ten problem. W szlakach tych widzieć
należy nie tylko drogi o charakterze handlowym (poświadczone m.in. obec-
nością skarbów), lecz również i szlaki infiltracji ludnościowej z południa.

W fazie III kultury Otomani jej oddziaływania ku północy zanikają.
Najstarsze znaleziska kultury łużyckiej z Małopolski, datowane na schyłek
BC i na BD, elementów jej już nie rejestrują. Dochodzi natomiast do oddziały-
wań z tego samego kierunku dwu innych kultur zakarpackich — pilińskiej,
a być może i Felsőszöcs-Stanove. Ta ostatnia, rozwijająca się od końca XIV
do XII w. głównie nad Cisą oraz w północno-wschodniej części Siedmiogrodu,
była bezpośrednią kontynuacją osadniczą kultury Otomani⁸³, a zarazem
współczesna kultura Noua. Cechował ją m.in. wysoki poziom metalurgii brązu.
Jakkolwiek w południowo-wschodniej Polsce nie stwierdzono jej oddziaływań
(czy też infiltracji jej ludności), w przyszłości możliwość ta powinna być brana
pod uwagę, na co zdają się wskazywać coraz liczniej ujawniane jej elementy
we wschodniej Słowacji. W znaleziskach na północ od Karpat oddziaływania
(lub tylko powiązania wymienne) ze strony wspomnianych kultur zakarpac-
kich zaznaczają się jeszcze nader słabo⁸⁴, m.in. w postaci wytworów brązowych
typu Rimavská Sobota, charakterystycznych dla obu kultur⁸⁵ oraz niezlic-
nych form ceramicznych pierwszej z wymienionych (np. w Maszkowicach).

Nie lepiej też zaznaczają się w obrębie zachodniego Podkarpacia wpływy
„madziarowskie”, z którymi mamy do czynienia w dorzeczu górnej Wisły,
głównie z tej racji, że z tym właśnie regionem sąsiadowało osadnictwo tej
kultury na Orawie⁸⁶; z obrębu jego brak natomiast znalezisk, które uznaje się za

⁸¹ Krytyczne uwagi dotyczące dostępnych rekonstrukcji środkowoeuropejskich szlaków z wczesnej epoki brązu przedstawiłem na innym miejscu; zob. Z. Bukowski 1980, s. 312 i n.

⁸² Z. Bukowski 1967, s. 50.

⁸³ Zob. *Starodavne* 1974, s. 205 i n., tamże starsza literatura.

⁸⁴ M. Cabalska 1974, s. 90.

⁸⁵ Zob. też T. Kemenczei 1965, s. 49 i n.

⁸⁶ E. Schubert 1974, mapa 3.

przynależne do typu wietrzowskiego. Umacnia to więc wysunięte uprzednio przypuszczenie o możliwości i konieczności rozdzielenia oddziaływań ku północy wietrzowskich od madziarowskich i wyraźnego występowania strefowego znalezisk z nimi związanych.

Co się natomiast tyczy pogranicza kultury zachodniotrzebieckiej i wschodniotrzebieckiej nad Bugiem, miało ono charakter strefy przemieszania; w stosunku do kultury komarowskiej, zajmującej południowy Wołyń i zachodnie Podole, granica ta zaznacza się znacznie ostrzej⁸⁷, a wzajemne oddziaływania w inwentarzu zabytkowym znajdują nader słabe odzwierciedlenie. W strefie tej wykształca się jednak kolejna rubież kulturowo-etniczna, trwająca aż do wystąpienia nad górnym Bugiem znalezisk kultury wschodniopomorskiej we wczesnym okresie lateńskim⁸⁸. Obecność tej rubieży szczegółowo uzasadniłem na innym miejscu, omawiając kształtowanie się wschodniego pogranicza kultury łużyckiej⁸⁹.

Dla dorzecza górnego Sanu liczyć się należy z jakąś enklawą „komarowską”, choć zachodni zasięg jej osadnictwa i jego charakter, szczególnie w rejonie Bramy Przemyskiej, nie zostały dotąd dokładnie rozpoznane. Lista zabytków, łączących inwentarze kultur zachodniotrzebieckiej i komarowskiej, jednakże nie świadczących na rzecz wzajemnych oddziaływań, jest stosunkowo liczna i obejmuje głównie wytwory metalowe⁹⁰, w mniejszym natomiast stopniu ceramikę. Z wyjątkiem nielicznych form, przedmioty pierwszej grupy wykazują ściśle powiązania z ośrodkami metalurgicznymi tzw. zakarpacko-siedmiogrodzkiemi oraz węgiersko-słowackimi, skąd zapewne w większości pochodziły. Dla problematyki przez mnie tu omawianej, z wyjątkiem potwierdzenia powiązań kulturowo-produkcyjnych z południem, nie wnoszą one niestety elementów poznawczych dla bliższego zaznajomienia się z charakterem stosunków komarowsko-zachodniotrzebieckich (a następnie — wczesnołużyckich).

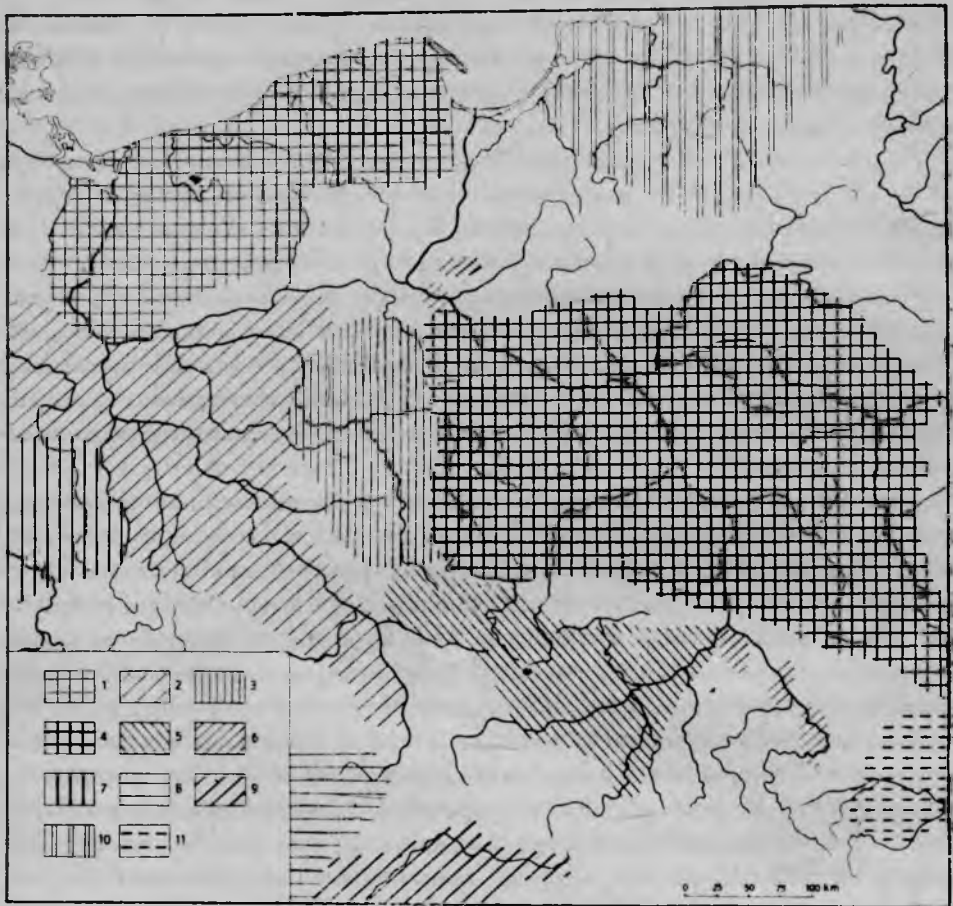
Końcowa faza kultury zachodniotrzebieckiej łączy się z rozpoczęciem procesu przekształcania się jej w ciągu BC-BD (tj. przez III — pocz. IV EB) w kulturę łużycką (ryc. 4), najprawdopodobniej w ramach tego samego osadnictwa. Proces ten na ziemiach polskich przebiegać będzie stopniowo z zachodu na wschód. Potwierdzają go liczne zespoły z mieszanym materiałem „zachodniotrzebiecko-łużyckim” w rejonach, w których wykształciły się następnie grupy „łużyckie” — lubelska i tarnobrzaska. Nie wyklucza się jednak napływu grup „wczesnołużyckich” z zachodu, w skali co prawda nie masowej, ale nie dającej się dotąd bliżej określić; fakt ten dotyczyć będzie zarówno Małopolski, jak i południowo-wschodniej Polski. Wspomniane zmiany na obszarach na zachód od Wisły rozpoczęły się zapewne w końcu BC lub na przełomie BC i BD (tj. na przełomie II i III EB), stanowiąc kontynuację podobnego procesu w dorzeczu

⁸⁷ J. Miśkiewicz 1978, s. 195 ryc. 69 — mapa

⁸⁸ Z. Bukowski 1969, s. 487 i n. oraz mapa 7.

⁸⁹ Z. Bukowski 1980a, w druku.

⁹⁰ J. Dąbrowski 1972, s. 188.

Ryc. 4. Zasięg jednostek kulturowych środkowej epoki brązu: 1 - 9 - kultura łużycka (1 - grupa pomorska; 2 - grupa dolnośląsko-wielkopolska; 3 - grupa wschodniowielkopolska; 4 - grupa środkowopolska; 5 - grupy górnośląska i zachodniomałopolska; 6 - skupiska stanowisk kultury łużyckiej; 7 - grupa sasko-łużycka; 8 - grupa morawska; 9 - grupa słowacka; 10 - kultura kurhanów sambijskich; 11 - kultura komarowska.

Według A. Gardawskiego (w: PZP, t. IV, 1979, s. 48 ryc. 16).

Fig. 4. Diffusion territoriale des civilisations du Bronze moyen: 1-9 - civilisation lusacienne (1 - groupe poméranien; 2 - groupe de Basse-Silésie et de Grande Pologne; 3 - groupe de Grande Pologne orientale; 4 - groupe de Pologne centrale; 5 - groupe de Haute-Silésie et celui de Petite Pologne occidentale; 6 - groupes dispersés de la civilisation lusacienne; 7 - groupe saxo-lusacien; 8 - groupe morave; 9 - groupe slovaque; 10 - civilisation des tumulus de Sambie; 11 - civilisation de Komarow. D'après

A. Gardawski (dans PZP, vol. IV, 1979, p. 48 fig. 16).

Odry i częściowo Warty. W ciągu BD proces ten objął już tereny na wschód od Wisły (a więc przebiegał nieco wcześniej), zapewne też i nad Sanem oraz górnym Bugiem⁹¹. Dopiero od schyłku BD lub dopiero w ciągu HaA,

⁹¹ Z. Bukowski 1969, s. 421 i n.; J. Dąbrowski 1977, s. 120 i n.

dochodzi do zasiedlenia wschodniego Podkarpacia przez osadnictwo nowo utworzonej grupy tarnobrzesckiej⁹², przy czym w ani jednym przypadku nie stwierdzono tam wystąpienia we wczesnych zespołach tarnobrzesckich elementów „trzcienieckich” lub innych, określanymi umownie jako „zakarpacie”. Mimo to dopuścić należy możliwość procesu asymilacji starszej ludności, zamieszkującej lub tylko eksploatującej sezonowo te regiony, nie dającej się dotąd pewnie uchwycić, może z uwagi na mało stabilne jej osadnictwo, uwarunkowane charakterem gospodarki pasterskiej.

Faza kształtowania się najstarszego osadnictwa „łużyckiego” na obszarze Rzeszowszczyzny jest zarazem współczesna momentowi, gdy nad środkowym Sanem zaznaczają się wpływy zespołu Sabatinowka-Noua, datowane na BD, tj. na XIII w. p.n.e.⁹³ Pojawienie się ostatniego z wymienionych zespołów w miejsce dotychczasowej kultury komarowskiej znamionuje całkowitą zmianę oblicza tych ziem w zakresie kulturowym, a także osadniczym. W sąsiedztwie wschodniego pogranicza „łużyckiego”, przebiegającego ogólnie wzdłuż górnego Bugu oraz nieco na wschód od łuku Sanu, wykształcił się zespół o prototrackim charakterze, swym zasięgiem nie wchodzący jednak w rejon Bramy Przemyskiej. Oznacza to zarazem umocnienie się nad górnym Bugiem i w rejonie tej Bramy postulowanej rubieży kulturowo-etnicznej. Tereny na wschód od tej ostatniej wykazują nader słabe osadnictwo z obu stron i mamy prawo uznać je tylko za strefę wzajemnej penetracji, lecz nie stałego zasiedlenia przez jedną ze stron.

Kwestia oddziaływań zespołu Sabatinowka-Noua wymaga tu jednak wyjaśnienia. Teoretycznie zaznacza się możliwość rozdzielenia wpływów ze strony każdego z członków tego zespołu. Elementy Sabatinowka reprezentowane są praktycznie tylko przez luźno odkryte w dorzeczu środkowego Sanu sztylety typu Sosnowa-Maza, dla których przyjąłem datowanie na XIII - XII w. p.n.e., tj. na BD-HaA₁⁹⁴, a których powiązanie ze środowiskiem „zrębowym” nie ulega wątpliwości. Istnieje jednak możliwość wykonania tych sztyletów na miejscu (tj. nad Sanem) przez wędrownego specjalistę pochodzenia wschodniego.

Z tego samego czasu pochodzą, nieliczne co prawda, znaleziska ceramiki, charakterystycznej dla kultury Noua, a ujawniane coraz częściej w zespołach najstarszej fazy grupy tarnobrzesckiej⁹⁵. Są one datowane na XIII - XII w. p.n.e., zezwalając zarazem na uściślenie datowania najstarszej fazy wspomnianej grupy „łużyckiej” oraz jej korelację z wydarzeniami w obrębie zachodniej Ukrainy i wschodniej części Kotliny Karpackiej⁹⁶. Znacznie częściej

⁹² K. Moskwa 1976, s. 139 i n. oraz s. 144/145 — mapa 3.

⁹³ Z. Bukowski 1976, s. 13 i n.

⁹⁴ Z. Bukowski 1978, s. 30 ryc. 1 — mapa, s. 32 i n. oraz s. 33 ryc. 3.

⁹⁵ Grodzisko Dolne, woj. Rzeszów — M. Gedl 1970, s. 368 ryc. 1 i 2 oraz s. 383; Pałuchy, woj. Przemyśl — S. Lewandowski 1979, s. 120.

⁹⁶ Zob. też J. Dąbrowski 1972, s. 38 i n. oraz s. 314/315 — zestawienie 2: synchronizacja zespołów we wschodniej strefie.

ceramika tego typu spotykana jest w późnych zespołach kultury komarowskiej na terenie Wołynia oraz w dorzeczu górnego Dniestru, stanowiąc dla tego środowiska elementy obce⁹⁷. Potwierdzają one możliwość infiltracji grup kultury Noua w obce środowisko „komarowskie” w znacznie większych rozmiarach i w zasięgu rozszerzonym również na wschodnią peryferię grupy tarnobrzesckiej nad Sanem. Niewykluczone w końcu, że wspomniane znaleziska „zrębowe” dostały się nad San za pośrednictwem kultury Nora, nie zaś bezpośrednio ze wschodu. Stąd mówiąc o oddziaływaniach zespołu Noua-Sabatinowka, uwzględnić powinniśmy ową dwukierunkowość.

Podając powyższe datowanie absolutne podkreślić należy, że oparte jest ono na chronologii, wypracowanej dla Północnego Nadszarnomorza i Ukrainy, dla której to strefy nie znalazły zastosowania systemy północny i naddunajski dla epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Stwarza to jednak możliwość synchronizacji zjawisk z obszaru w dorzeczu Bugu i Wisły z paralelnymi wydarzeniami na obszarach wschodnich.

Jakkolwiek większa część kultury łużyckiej aż do schyłku HaB wykazuje silne powiązania kulturowo-osadnicze z Kotliną Karpacką (z wyjątkiem strefy północnej, gdzie dochodzi do ściślejszych powiązań ze strefą tzw. nordyjską), to i w tym okresie zaznacza się wyraźnie postulowany podział na dwie strefy oddziaływań kulturowo-wymiennych z południa.

Znaczną prężnością odznaczały się zwłaszcza ugrupowania „łużyckie” na terenie Małopolski i Rzeszowskiego; za ich pośrednictwem zostają wówczas (HaA-B) zasiedlone doliny zachodniego i środkowego Podkarpacia⁹⁸. Następuje też pewne rozszerzenie osadnictwa omawianej kultury w kierunku wschodnim i wykształcenie się lokalnej grupy peryferycznej — wysockiej, przy dostrzegalnym znacznym udziale (głównie kulturowym) ugrupowania Holihłady oraz elementów przeżytkowych (zwłaszcza osadniczych) kultury komarowskiej⁹⁹. Wbrew natomiast opinii niektórych badaczy oddziaływania ze wschodu nieco późniejszych (od końca II tysiąclecia p.n.e.) kultur bielogrudowskiej i czernoleskiej ograniczone były tylko do obustronnych wpływów kulturowych; wykluczyć natomiast należy możliwość infiltracji ludnościowej z tego kierunku, postulowaną m. in. przez A. I. Terenożkina. W wystarczająco przekonującej formie uzasadnił to J. Dąbrowski¹⁰⁰.

Strefa wschodnia kultury łużyckiej w dalszym ciągu znajdowała się w sferze wpływów wschodniokarpackich (określanych umownie jako siedmiogrodzkie). Szczególnie wyraźnie dostrzegalne jest to w napływie importów brązowych. Istotną w tym zakresie rolę przypisać tu należy grupom kulturowym ze wschodniej Słowacji i północnych Węgier, w których liczni badacze upatrują już wykształcające się północne ugrupowanie pratrackie.

⁹⁷ I. K. Swieszni kow 1967, s. 59 i 94 tabl. 10: 1-2, 6.

⁹⁸ Z. Bukowski 1967, s. 29 i n. oraz mapy.

⁹⁹ Z. Bukowski 1966, s. 28 i n.; J. Dąbrowski 1972, s. 163 i n., gdzie krytyczne uwagi na temat wydzielenia zespołów „wysockich” w grupę, nie zaś w samodzielną kulturę.

¹⁰⁰ J. Dąbrowski 1972, s. 202 i n.

Od przełomu HaA i B południowowschodnie grupy „łużyckie” znalazły się w bezpośrednim sąsiedztwie ugrupowania Gava-Ho'ihłady, określanego też mianem „trackiego Hallstattu”, przy czym również i w tym przypadku oddzielić trzeba kierunek oddziaływań grupy Holihłady ku dorzeczu Dniestru (m. in. ku grupie wysockiej), od wpływów ugrupowania Gava — w dorzeczu Sanu i górnej Wisły. Szczególnie wyraźnie zaznacza się kultura oraz rozwojowa odrębność grupy tarnobrzeskiej i jej silne powiązania z obszarami północnowschodniej części Kotliny Karpackiej¹⁰¹. To stało się m. in. podstawą do coraz częstszego wysuwania przez polskich badaczy postulatu o możliwości wydzielenia grupy tarnobrzeskiej z zespołu „łużyckiego” i uznania jej za samodzielny zespół (na wzór podobnego postulatu w odniesieniu do grupy wysockiej). Mechanizm tych powiązań, jak dotąd, nie jest łatwy do wyjaśnienia z uwagi na zbyt słabe poznanie charakteru osadnictwa we wschodniej Słowacji w późniejszych fazach epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza. Stąd trudno powiedzieć, czy powiązania te pozostawały wyłącznie w sferze oddziaływań kulturowych, czy też mamy do czynienia z ciągłą infiltracją na obszar wschodniego Podkarpacia obecnej ludności zza Karpat, a niezależnie również i z odwrotnym procesem, możliwym zwłaszcza w świetle najnowszych odkryć we wschodniej Słowacji, choć w tym ostatnim przypadku pod uwagę powinny być również wzięte północne rejony Słowacji, objęte przez osadnictwo lokalnego ugrupowania „łużyckiego”.

Udział ludności kultury Gava¹⁰² w obrębie grupy tarnobrzeskiej zaznacza się dotąd słabo w postaci pojedynczych form ceramicznych z zespołów w Wietrznie (Krośnice)¹⁰³, Gradzisku Dolnym (Rzeszowskie), a także w Monasterzu¹⁰⁴, Nahrybce i Paluchach (Przemyskie), a ostatnio w tym samym województwie w Pawłokomiu-Radanówce¹⁰⁵. Przez publikujących te znaleziska określane są one ogólnie jako naczynia związane ze środowiskiem „trackiego Hallstattu” i datowane na IV EB. Ze swej strony dodam, że możemy tu mieć do czynienia z oddziaływaniami znanymi z Dniestru, w dorzeczu którego rozwijała się wówczas grupa Holihłady.

Naton iast w rejonie Krakowa zaznaczyła się wyraźna enklawa znalezisk, związanych z kulturą (typem) Gava, przy czym obok Zesławic i Cła w rejonie Krakowa-Nowej Huty, na szczególną uwagę zasługują liczne naczynia z osiedla otwartego kultury łużyckiej z Nowej Huty-Pleszowa, ogólnie datowane na HaA-B¹⁰⁶. Kontekst tych materiałów oraz ich liczba sugerują wyraźnie

¹⁰¹ Charakterystykę tej grupy zob. K. Moskwa 1976, *passim*; też A. Krauss 1977, s. 5 i n.

¹⁰² Zob. mapa znalezisk tej ceramiki w rejonie Zachodnich Karpat i we wschodniej Słowacji; M. Bazielić 1978, s. 349 ryc. 27.

¹⁰³ J. Janowski 1961, s. 99 i ryc. 1.

¹⁰⁴ Zob. też Informator Archeologiczny 1977, s. 61.

¹⁰⁵ J. Kotlarczyk, J. Rajchel 1976, s. 109 i n.

¹⁰⁶ M. Bazielić 1978, s. 307 i n., gdzie charakterystyka znalezisk oraz s. 308 ryc. 1 — mapa znalezisk w rejonie Krakowa-Nowej Huty.

obecność w obrębie ostatniej z wymienionych osad grupy ludzkiej obcego pochodzenia. Odkrycia te wskazują jednoznacznie na możliwość obcej infiltracji „zakarpackiej” w obręb strefy, położonej między Wisłą i Sanem a Zachodnimi Karpatami, w rozmiarach znacznie większych od dotąd postulowanych.

Trudności zaznaczają się natomiast przy próbie uściślenia datowania znalezisk Gava-Holihrapy na północ od Karpat, gdyż w odniesieniu do Nowej Huty-Pleszowa uzyskano tylko ramową chronologię — IV EB-HaC, a naczynie z Wietrzna część badaczy umieszcza w okresie V EB-HaC, choć R. Jamka skłonny był przesunąć jego datowanie już do IV EB. W świetle danych z obszaru zakarpackiego możliwość kontaktów tamtejszych obszarów z terenami nad górną Wisłą i Sanem są raczej ograniczone do okresu od HaA₁ do HaB/C i formy występujące w HaC uznać należy za przeżytkowe. Możliwe jest natomiast odtworzenie kierunku rozprzestrzeniania się tych elementów ku północy; wyraźna koncentracja zespołów i znalezisk typu Gava zaznacza się w dorzeczu środkowej Cisy, m. in. nad Latoricą, Toplą i Ondawą¹⁰⁷. Pod uwagę wziąć należy więc dwie strefy kontaktowe: pierwsza — przez Przełęcz Dukielską (znalezisko z Wietrzna) w kierunku dorzecza Sanu i Wisłoka oraz druga — przez Przełęcz Tylicką i wzdłuż Popradu oraz Dunajca, przy czym ta ostatnia wykorzystywana była już od wczesnych faz epoki brązu, co oprócz skarbów brązowych dowodnie poświadczają też znaleziska kultury Otomani i piłińskiej w Maszkowicach¹⁰⁸.

ODDZIAŁYWANIA OBCE NA PÓŁNOC OD KARPAT I SUDETÓW W OKRESIE HALSZTACKIM (HaC-HaD)

Wykształcenie się na obszarze Wschodnich Alp wielkiego kręgu cywilizacji (kultury) halsztackiej, ścisłej mówiąc wschodniohalsztackiej, datowane jest od połowy VIII w. p.n.e.¹⁰⁹, z tym też momentem dochodzi do włączania zachodniej części kultury lużyckiej w orbitę ścisłych powiązań kulturowo-wymiennych z obszarem wschodnioalpejskim. Zagadnienie to w literaturze polskiej znalazło dostatecznie obszernie wyjaśnienie¹¹⁰, stąd moje uwagi ograniczę głównie do kwestii obcych oddziaływań, dostrzegalnych dla tego okresu na obszarze w dorzeczach Odry i Wisły¹¹¹. Jest to zarazem faza, w której postulowany podział kultury lużyckiej na dwie strefy znajdzie dobitne potwierdzenie, uchwytne zwłaszcza na podstawie zasięgu tych wszystkich elementów, jakie uznawane są powszechnie za charakterystyczne dla „stylu halsztackiego”, a które ograniczone są wyłącznie do strefy, zachodniej (ryc. 5).

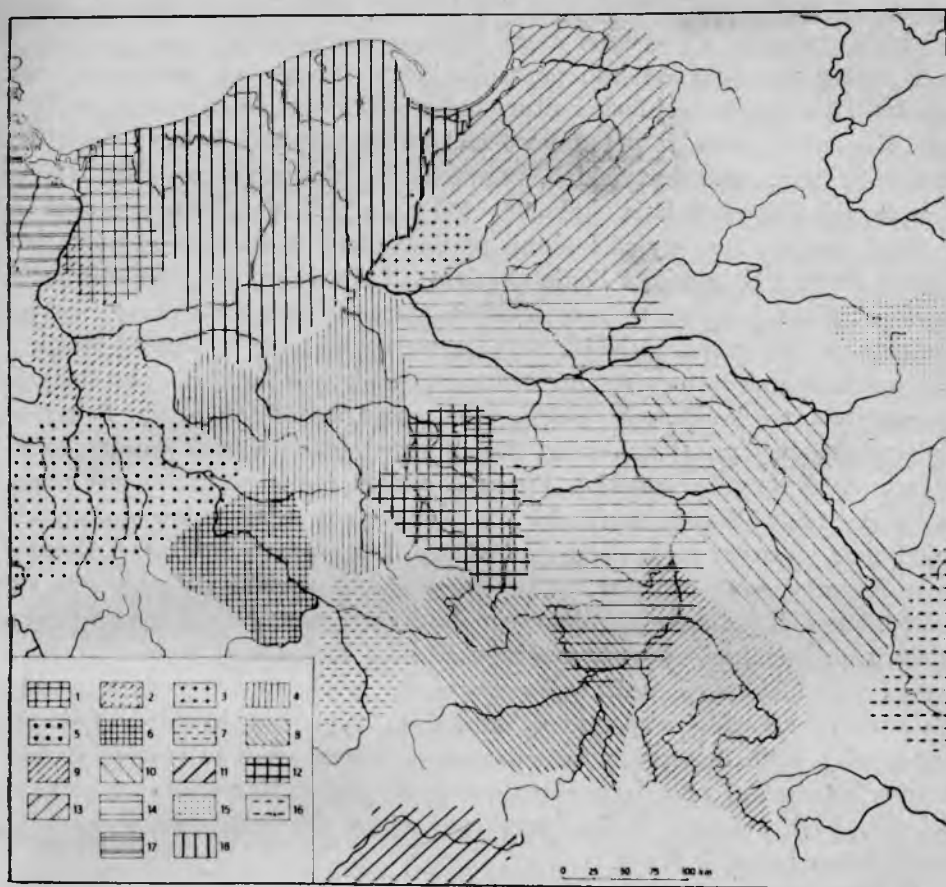
¹⁰⁷ V. Budinský-Krička 1976, s. 119 i n., gdzie też charakterystyka znalezisk.

¹⁰⁸ Z. Bukowski 1969, s. 308.

¹⁰⁹ S. Gabrovec 1980, s. 30 i n.

¹¹⁰ Zob. np. PZP 1979, s. 74 i n. oraz s. 117 i n.

¹¹¹ Zob. też dyskusyjne uwagi J. Chochorowskiego 1978, s. 357 i n., który wskazuje w nich na szereg kontrowersyjnych kwestii.

Ryc. 5. Zasięg jednostek kulturowych okresu Hallstatt D: 1-12, 16 – Kultura łużycka (1 – grupa zachodniopomorska; 2 – grupa górzycka; 3 – grupa chełmińska; 4 – grupa wschodniowielkopolska; 5 – grupa białowicka; 6 – grupa środkowośląska; 7 – grupa głubczycka; 8 – grupa górnośląsko-małopolska; 9 – grupa tarnobrzeska; 10 – grupa mazowiecko-podlaska; 11 – grupa słowacka; 12 – grupa środkowopolska; 16 – grupa wysocka); 13 – kultura kurhanów zachodniobałtyjskich; 14 – kultura grobów kloszowych; 15 – kultura milogradzka; 17 – kultura jastorfska; 18 – kultura wschodniopomorska. Według A. Gardawskiego (w: PZP, t. IV, 1979, s. 116/117 ryc. 56).

Fig. 5. Diffusion territoriale des civilisations de la période de Hallstatt D: 1-12, 16 – civilisation lusacienne (1 – groupe de Poméranie occidentale; 2 – groupe de Górzycza; 3 – groupe de Chełmno; 4 – groupe de Grande Pologne orientale; 5 – groupe de Billendorf; 6 – groupe de Silésie centrale; 7 – groupe de Głubczyce; 8 – groupe de Haute-Silésie et de Petite Pologne; 9 – groupe de Tarnobrzeg; 10 – groupe de Mazovie et de Podlachie; 11 – groupe slovaque, 12 – groupe de Pologne centrale; 16 – groupe de Wysocko); 13 – civilisation des tumulus baltes occidentaux; 14 – civilisation des tombes à urne couverte d'un grand vase dit „cloche”; 15 – civilisation de Milogrady; 17 – civilisation de Jastorf; 18 – civilisation de Poméranie orientale. D'après A. Gardawski (dans PZP, vol. IV, 1979, p. 116-117 fig. 56).

Natomiast ugrupowania wschodnie tej kultury pozostają w dalszym ciągu w orbicie wpływów wschodniej części Kotliny Karpackiej.

Wydarzeniem bezpośrednio poprzedzającym ten proces, następnie zaś współczesnym najstarszej fazie kultury halsztackiej było pojawienie się w Kotlinie Karpackiej oraz w południowo-zachodniej peryferii kultury łużyckiej elementów tzw. przedscytyjskich, powszechnie datowanych na $\text{HaB}_3\text{-HaC}_1$, tj. w datach absolutnych na około 800 - 650 p.n.e.¹¹² Znaleźiska te związane są z bliżej jeszcze nie wyjaśnionymi powiązaniem kulturowo-wymiennymi między Kotliną Karpacką a Podkawkaziem i Nadwołżem, jak również z możliwością infiltracji ze wschodu mniejszych grup, związanych z historycznymi Kimmerami. Ta grupa znalezisk zezwala na wydzielenie w obrębie Kotliny Karpackiej dobrze datowanego horyzontu znalezisk „wschodnich”, określanych mianem tzw. tracko-kimmerijskich, choć nazwa ta nie jest ścisła. Faktycznie chodzi o dwie grupy znalezisk, obejmujących głównie broń (miecze, sztylety) i części uprzęży końskiej. Pierwsza z nich reprezentowana jest przez znaleźiska nadwołżańsko-kaukaskie, a równoległe z nimi pojawiają się też pojedyncze wytwory pochodzenia irańskiego. Dla obszaru Środkowej Europy są to importy, przy czym w ich przeniesieniu na zachód nie wyklucza się pośrednictwa Kimmerów z Północnego Nadszarnomorza¹¹³. Na grupę drugą składają się podobne wytwory z obrębu Kotliny Karpackiej, reprezentowane przez formy lokalne, w części tylko oparte na „wschodnich” pierwowzorach. Dla kultury łużyckiej wspomniane znaleźiska typu tzw. przedscytyjskiego reprezentują tylko importy, potwierdzające wymianę z lub za pośrednictwem Kotliny Karpackiej, przy czym ujawniono je głównie na Morawach, we wschodnich Czechach oraz na Śląsku, przy całkowitym ich braku we wschodniej strefie wspomnianej kultury.

W sąsiedztwie południowej i południowo-zachodniej peryferii osadnictwa kultury łużyckiej krystalizują się w tym czasie wyraźnie cztery wielkie ugrupowania kulturowe o określonym już obliczu etnicznym. Przyjąć należy poważną ich rolę w kształtowaniu oblicza kulturowego oraz charakteru osadnictwa „łużyckiego”, zwłaszcza w dorzeczu Odry. Na terenie Czech i środkowych Moraw, najprawdopodobniej w wyniku przesunięcia się z zachodu ludności o charakterze proto- lub zapewne już wczesnoceltyckim wykształcają się kultury bylańska¹¹⁴ i horakowska¹¹⁵, odznaczające się dużym ładunkiem kulturotwórczym, wykazujące w obręb sąsiadujących terenów „łużyckich” infiltrację, jednakże o lokalnych tylko rozmiarach¹¹⁶. Południowe Morawy i południowo-zachodnia Słowacja objęte zostały przez kulturę kalenderberską¹¹⁷, wykształconą na miejscowym podłożu środkowodunajskiej kultury

¹¹² Z. Bukowski 1976, *passim* oraz mapa 4.

¹¹³ Też A. I. Terenożkin 1980, s. 20 i n.

¹¹⁴ R. Pleiner 1978, s. 466 i n. oraz mapa 7.

¹¹⁵ V. Podborský 1971, s. 371 i n.

¹¹⁶ J. Nekvasil 1962, s. 141 i n.; też V. Podborský 1970, s. 10 i n.

¹¹⁷ M. Pichlerová 1970, s. 5 i n. oraz s. 8 ryc. 1 — mapa.

pól popielnicowych, a mającą wyraźny charakter iliryjski. Pozostałe regiony południowej Słowacji zamieszkuje ludność o charakterze wczesnotrackim¹¹⁸. W końcu w dorzeczu Dniestru zaczyna się krystalizować strefa z kulturą scytyjską¹¹⁹.

Wejście zachodnich ugrupowań kultury łużyckiej w sferę oddziaływań kręgu wschodniohalsztackiego (m. in. w zakresie stylu halsztackiego)¹²⁰ znalazło wyraźne odbicie w postępującym wówczas znacznym ich zróżnicowaniu regionalnym, a zarazem w tworzeniu się wyraźnych skupisk mikroregionalnych, zwłaszcza zaś w okolicach z wykształcającymi się wówczas osiedlami obronnymi. Owo zróżnicowanie było tak znaczne, że grupy „łużyckie” — śląsko-platenicka czy białowicka — uznawane są przez licznych badaczy za samodzielne kultury, choć ich genetyczne, kulturowe i osadnicze powiązania z kulturą łużycką nie ulegają wątpliwości. W dorzeczu Odry i zachodniej Warty już od początku HaC wyróżnia się wyraźnie ugrupowanie nadodrzańskie (śląskie), w ciągu zaś HaD — kolejne w obrębie Wielkopolski i Kujaw.

Istotne znaczenie dla rysujących się zmian oblicza kulturowego osadnictwa „łużyckiego” przypisać należy wykształceniu się szlaku tzw. bursztynowego, a ściślej mówiąc dwu niezależnych szlaków — zachodniego tzw. nadłabskiego oraz drugiego, przebiegającego przez Bramę Morawską ku Zatoce Gdańskiej¹²¹. Pierwszy z nich łączył północną Italię przez dorzecze Łaby z Jutlandią i objął we wcześniejszej fazie tylko najbardziej ku zachodowi wysunięte grupy kultury łużyckiej w Czechach, Saksonii i Turynii.

Dla ziem w dorzeczu Odry, Warty i dolnej Wisły istotne znaczenie posiadał drugi ze szlaków, a właściwie rozległa strefa, łącząca południowe wybrzeża Bałtyku z kręgiem tzw. wschodnioalpejskim. Powiązania z północną Italią, mimo eksponowania ich przez literaturę przedmiotu, w świetle dostępnych importów wydają się w pierwszej fazie wyraźnie drugoplanowymi. Włączenie się osadnictwa kultury łużyckiej od przełomu HaB i C we wspomnianą strefę wymiany handlowej, spowodowało przejście przez nie szeregu elementów tzw. wschodniohalsztackich, obejmujących różne dziedziny ówczesnego bytu. Uderza bujny rozkwit od początku HaC „łużyckich” ugrupowań zwłaszcza we wschodnich Czechach i północnych Morawach, a dalej halsztackiego „ośrodka” na terenie Śląska oraz grupy białowickiej w Saksonii i na terenie środkowego dorzecza Odry. Podobny rozkwit od przełomu HaC i D obejmie też wschodnią Wielkopolskę i Kujawy. Fakt ten rejestrują zwłaszcza osiedla obronne „typu biskupińskiego”, których pojawienie się przypadało tam co prawda już na HaC (Sobiejuchy (Bydgoskie)), lecz które szczególnie licznie wystąpiły dopiero od HaC/D i w HaD¹²². Zaznaczające się ostatnio

¹¹⁸ M. Dušek 1978, s. 121 i n. oraz s. 210 mapa 2.

¹¹⁹ Z. Bukowski 1977a, s. 227 i n., także starsza literatura.

¹²⁰ M. Gedl 1971, s. 1 i n.; tenże 1977, s. 82 i n.

¹²¹ Zob. też T. Malinowski 1971, s. 169 ryc. 1, gdzie ogólnie przedstawiono kierunki powiązań handlowych.

¹²² A. Niesiołowska-Wędzka 1976, s. 17 i n., zwłaszcza s. 18-19.

w polskiej literaturze tendencje do przesuwania ich datowania już na schyłek HaC, nie zostały dotąd uzasadnione. W moim odczuciu wiąże się to przede wszystkim z próbami wypracowania nowego systemu chronologicznego dla ziem w dorzeczu Odry i Warty oraz uściślenia datowania absolutnego wyróżnianych okresów i podokresów; powrócę do tego jeszcze poniżej.

Wspomniany postęp w rozwoju był bez wątpienia stymulowany czynnikami zwłaszcza ekonomicznymi, stanowiącymi konsekwencję wspomnianej wymiany. Znalazło to odbicie nie tylko w poważnym wzroście bazy gospodarczej, wykształceniu się licznych i prężnych skupisk osadniczych o znacznej gęstości zaludnienia (w tym zwłaszcza skoncentrowanych w najbliższych okolicach osiedli obronnych), ale również i w sferze kultury materialnej i duchowej, sztuki oraz struktury społecznej, jakkolwiek w obrębie tej ostatniej proces zróżnicowania wewnętrznego nie przybrał tak rozwiniętych form, z jakimi współcześnie spotykamy się w obrębie osadnictwa kultur kalenderberskiej, horakowskiej oraz bylańskiej.

Zapewne z kierunku zachodniego (krąg wczesnoceltycki) liczyć się należy z przejściem i upowszechnieniem przez tamtejsze osadnictwo „łużyckie” m. in. ceramiki malowanej¹²³ oraz innych elementów z zakresu ozdób, narzędzi i uzbrojenia metalowego, a prawdopodobnie i niektórych elementów wierzeniowych. Najpewniej w ścisłym powiązaniu ze wspomnianymi szlakami handlowymi pozostawało rozszerzenie się znajomości żelaza w obrębie kultury łużyckiej i jego obróbki w miejscowych warsztatach od początku HaC₁, chociaż z pierwszymi importami żelaznymi na tym obszarze liczyć się już należy w HaB₃¹²⁴. W odniesieniu jednak do tego ostatniego procesu widziałbym przede wszystkim istotną rolę kierunku południowego, tj. oddziaływań z obrębem śródowiska „iliryskiego”. Również z tym kierunkiem wpływów oraz w kontekście egzystencji „szlaku bursztynowego” wiązałbym rozpowszechnienie się osiedli obronnych w dorzeczu Odry, choć pierwsze z tych obiektów z obrębu Śląska¹²⁵ datowane są tam już na V EB. Mam tu na myśli nie ideę ich pochodzenia, lecz przede wszystkim ich funkcję.

Jeśli trafne są spostrzeżenia dotyczące rozmiarów oraz kierunków tej wymiany z południowymi obszarami, a rysują się one w świetle importów¹²⁶ i innych elementów kulturowych, to przyjąć należy dwie jego fazy:

I — datowana jest na HaC, wykazując powiązania przede wszystkim z obszarami wschodniohalsztackimi. Wpływy te dostrzegalne są głównie w obrębie osadnictwa Wyżyny Głubczyckiej, grupy śląskiej oraz skupiska w zachodniej Wielkopolsce¹²⁷. Znaleźiska obejmują przede wszystkim wytwory

¹²³ Z. Bukowski 1969, s. 137 i n.; W. Hensel 1973, s. 171, który jednak przyjmuje istotny udział „imigrantów iliryskich»” w jej rozpowszechnieniu w dorzeczu Odry.

¹²⁴ Zob. Z. Bukowski 1981, *passim*, gdzie szczegółowo przedstawiono to zagadnienie na szerokim, środkowoeuropejskim tle porównawczym.

¹²⁵ Np. Łubowice koło Raciborza, zob. J. Chochorowski 1977, s. 107 i n., czy oba tego typu osiedla z Wrocławia-Osobowic, zob. B. Gediga 1976, *passim*.

¹²⁶ PZP 1979, s. 286 ryc. 172 — mapa importów halsztackich na ziemiach polskich.

¹²⁷ M. Gedl 1973, s. 80/81 ryc. 17 — mapa.

luksusowe (broń, naczynia), a także wyroby żelazne (w tym zwłaszcza płaskie siekierki z bocznymi wyrostkami) oraz surowiec żelazny, przetwarzany na miejscu;

II — datowana jest od HaC/D do LtA. W jej ramach, obok wytworów tzw. wschodniohalsztackich pojawiają się stosunkowo liczne importy tzw. italskie. Objęte tą wymianą zostały wówczas przede wszystkim obszary Saksonii, Dolnych Łużyc, dorzecze Warty i Prosnę oraz wschodnia Wielkopolska i Kujawy, zaś na północy również i Pomorze¹²⁸. W fazie tej powszechnie są przede wszystkim drobne ozdoby brązowe (głównie zapinki), paciorki szklane, muszle Kauri, przy zdecydowanie mniejszej liczbie wytworów luksusowych.

Wyraźna zmiana kierunku wymiany (i oddziaływań kulturowych) uzależniona była m. in. od wydarzeń, mających miejsce u schyłku HaC i w ciągu HaD w dorzeczu środkowego Dunaju oraz we wschodniej części Kotliny Karpackiej, o czym będzie jeszcze mowa w związku z kwestią tzw. scytyjską.

Przedstawiony w pewnym sensie tradycyjny podział wymaga jednak pewnych uzupełnień. Wydaje się, iż mimo postulowanego przerwania kontaktów handlowych z obszarami wschodnioalpejskimi w HaD, rozwijały się one w dalszym ciągu, chociaż ich charakter wykazuje wyraźną zmianę. M. in. właśnie z kontaktami z tą strefą wiązałbym napływ na ziemie polskie, zwłaszcza w obręb Pomorza Gdańskiego¹²⁹ dużej ilości szklanych paciorków oraz rozlicznych drobnych ozdób brązowych i bimetalicznych, najpewniej nie sprowadzanych z północnej Italii, jak to tradycyjnie przyjęto w literaturze, lecz ze środowiska „iryjskiego” z obszaru dzisiejszej Jugosławii. Kwestia ta wymaga szerszych studiów porównawczych, lecz na korzyść mego przypuszczenia zdają się wskazywać opracowania różnych kategorii zabytków europejskich, publikowane aktualnie w wielotomowej serii „Prähistorische Bronze-funde”.

Postulowane południowe oddziaływania w różnych dziedzinach kultury, gospodarki, sztuki czy wierzeń, wydają się znacznie szersze, niż to nam się rysuje w świetle dostępnych dziś znalezisk. Liczne zresztą odkrycia z ostatnich lat potwierdzają się zdają to przypuszczenie, jak np. o tym świadczy nekropola w Kietrze (Opolskie) czy osiedle otwarte z HaB₃-HaD z Grzybian (Legnickie). Przypomnę, że geneza urn domkowych i twarzowych na Pomorzu łączona jest z tego typu oddziaływaniami¹³⁰, zapewne jednak za pośrednictwem pierwszego z wymienionych szlaków. Regiony nad środkową Łabą reprezentują tu etap pośredniczący, a zarazem ich rola wydaje się znacznie ważniejsza dla rozwoju obszarów nad środkową Odrą, Wartą i dla Pomorza, niż potwierdzają to tamtejsze znaleziska z okresu halsztackiego. Fakty te dotyczą jeszcze HaC, gdyż od HaC/D liczyć się już należy z wykształconą formą kultury wschodniopomorskiej. Przypomnę też o hipotezach, lokujących

¹²⁸ L. J. Łuka 1959, mapy 1 i 3.

¹²⁹ L. J. Łuka 1963, s. 274 i n. i 284 mapa 1.

¹³⁰ T. Malinowski 1979, s. 95 i n.

u ujścia Wisły faktorie handlowe z kupcami rzekomo pochodzenia etruskiego, co materiałem zabytkowym nie zostało, jak dotąd, potwierdzone.

Na możliwość penetracji obcych grup kupców-wojowników zdają się natomiast wskazywać niektóre znaleziska grobów bogato wyposażonych w broń i inne przedmioty importowe. Do tej właśnie grupy zaliczyłbym wyróżniające się pochówki z ementarzyska w Gorszewicach koło Szamotuł¹³¹, położonego tuż przy postulowanej faktorii handlowej w Komorowie nad Jeziorem Bytyńskim. Być może do tej grupy zaliczyć też należy niektóre bogato wyposażone groby z terenu Dolnego Śląska (np. Pło (Wrocławskie)). Przyjmę natomiast, że dla strefy pogranicznej kultur horakowskiej i łużyckiej na terenie środkowych Moraw, absolutnie za obcy uznać należy pochówek z jaskini Byčí skála koło Brna, związany z grupą najpewniej zachodniego pochodzenia (poszukiwacze rud żelaza). Na zespół ten zwracam tu szczególną uwagę. Wbrew bowiem utartym poglądom obejmuje on co najmniej dwa różne zespoły zabytków: wspomniany pochówek, datowany na koniec VI w. p.n.e. oraz inwentarz, związany z dużą pracownią kowalską, ogólnie określanej na HaD¹³².

Mówiąc o istotnej roli oddziaływań obszaru wschodnioalpejskiego wyróżnić należy dwa odmienne centra kulturotwórcze, a właściwie cywilizacyjne. Pierwszy to krąg wczesnoceltycki z kulturami bylańską oraz horakowską, przy czym osadnictwo pierwszej z wymienionych wykazywało infiltrację tylko w skali lokalnej ku północy wzdłuż Łaby (np. groby komorowe z rejonu Drezna i Budziszyna). Osadnictwo następnej z wymienionych uznać należy za pośredników w tzw. szlaku bursztynowym raczej z terenem północnej Jugosławii, niż z obszarem Italii. Na jego ewentualną infiltrację mogą wskazywać niektóre groby komorowe z Kietrza. W przypuszczeniu tym różnię się od poglądu, wysuniętego przez M. Gedla¹³³, iż groby te łączyć należy z faktem zaawansowania i zróżnicowania struktury społecznej użytkowników tej nekropoli. Charakter grobów oraz ich inwentarz bardziej przemawiają za silniejszymi w tym przypadku wpływami ze strony kultury horakowskiej, przy czym imigracja jej przedstawicieli jest tu bardzo prawdopodobna.

Kolejnym ugrupowaniem, sąsiadującym z osadnictwem kultury łużyckiej to kultura kalenderberska o wyraźnych powiązaniach z kręgiem iliryskim. W związku z tym ostatnim zwracam uwagę na wysuwane w literaturze polskiej przypuszczenia o tzw. klinie iliryskim, jaki w okresie halsztackim objąć miał na ziemiach polskich, zwłaszcza Górny Śląsk, oraz niektóre graniczące z nim regiony Dolnego Śląska¹³⁴. W moim odczuciu fakt wystąpienia ementarzysk birtualnych z przewagą grobów szkieletowych, nie może być uznany za wys-

¹³¹ Zob. interesujące spostrzeżenia na temat wyposażenia grobów halsztackich w środkowej Europie, H. Polenz 1977, s. 229 i n., zwłaszcza s. 237 i n., gdzie zwrócono uwagę na charakter inwentarza niektórych wyróżniających się grobów z zasięgu kultury łużyckiej.

¹³² Z. Bukowski 1969, s. 113 i n., gdzie przedstawiono bliżej charakter tego zespołu.

¹³³ M. Gedl 1980, s. 114 i n.

¹³⁴ Zob. W. Hensel 1973, s. 171 i 255 i n., oraz T. Malinowski 1975, s. 5 i n.

tarczający dowód dla tego typu przypuszczeń, zwłaszcza że nie zawierają one w inwentarzu grobowym wyróżniających się elementów pochodzenia południowego. Ze strony antropologów nie uzyskaliśmy dostatecznie przekonujących dowodów, wskazujących na przesunięcie się „iliryjskiego” elementu ludnościowego na ten teren w HaC. Mam na myśli stwierdzony typ śródziemnomorski, występujący na wzmiankowanych cmentarzyskach, ale ujawniony również i na innych, dolnośląskich obiektach (zob. np. Wicina (Zielonogórskie)). Przy faktycznym braku szczegółowej znajomości struktury antropologicznej ziem, zwłaszcza w dorzeczu Odry i Warty od wczesnej fazy kultury łużyckiej do omawianego tu okresu, nie mamy żadnej pewności, czy element „południowy” pojawił się we wspomnianych regionach Śląska dopiero w HaC (na co brak dowodów archeologicznych), czy faktycznie nie stanowił jednego ze starych komponentów populacji kultur tzw. przedłużyckiej i łużyckiej jeszcze z rozwiniętych faz epoki brązu (BB-BD), a więc integralnej cechy dawnej ludności miejscowej. Nic natomiast nie stoi na przeszkodzie w przyjęciu przypuszczenia o wytworzeniu się w obrębie Górnego Śląska rubieży osadniczej (zapewne etnicznej), przy czym rysuje się ona już od początków istnienia kultury łużyckiej, nie zaś dopiero od HaC.

W nawiązaniu do przypuszczenia W. Hensla¹³⁵, że „czynnikiem który ją (tzn. ceramikę malowaną — uwaga nasza Z.B.) do nas przyniósł, byli imigranci «iliryjscy»”, chciałbym przedstawić kontrargumenty. Ceramika ta w polskiej literaturze przedmiotu nie doczekała się dotąd praktycznie naświetlenia na szerokim tle porównawczym, choć zarówno jej szczegółowe opracowanie¹³⁶, jak i uwagi, wysuwane w literaturze polskiej¹³⁷, dalekie są od wstępnego choćby naświetlenia problemu jej genezy i procesu rozszerzania się jej znajomości. Jeśli przyjmiemy, że postulowana imigracja „iliryjska”, dostrzegalna jest głównie w obrębie przemysłowej części Górnego Śląska, to uderza stosunkowo niewielka liczba znalezisk ceramiki malowanej w tym właśnie regionie, przy zdumiewającej jej koncentracji w środkowych partiach Dolnego Śląska¹³⁸ nie wykazującego śladów owej imigracji. Po drugie — analiza porównawcza tej ceramiki wskazuje na jej znacznie bliższe nawiązania do podobnej z obrębu kultury bylańskiej¹³⁹ oraz pokrewnych ugrupowań kurhanowych z Bawarii, aniżeli do tego typu wytworów nawet z obrębu wczesnoceltyckiej kultury horakowskiej¹⁴⁰. Dotyczy to zarówno charakterystycznej kolorystyki, jak zwłaszcza motywów zdobniczych, chociaż w tym zakresie istotnie obserwujemy pewne

¹³⁵ W. Hensel 1973, s. 171.

¹³⁶ S. Alfawicka 1970, *passim*, m.in. s. 70 i n.

¹³⁷ Z. Bukowski 1969, s. 135 i n.; M. Gedl 1971, s. 9 i n.; tenże 1973, s. 87 i n.; PZP 1979, s. 93 oraz s. 279 i n., gdzie nader lakoniczne uwagi, niewiele wyjaśniające omawiany problem.

¹³⁸ M. Gedl 1973, s. 88/89 ryc. 18 — mapa.

¹³⁹ A. Siegfried-Weiss 1979, s. 265 i n. oraz s. 270 ryc. 3.

¹⁴⁰ V. Podborski 1970, s. 51 i n., gdzie szczegółowa analiza ceramiki, też s. 38 — tabela porównawcza zdobienia jej w poszczególnych fazach HaB₁-LtB; tenże 1974, s. 388 i n., gdzie bogato reprezentowany zestaw ceramiki zdobionej.

wpływy ze środowiska kultury kalenderberskiej¹⁴¹, a więc jedyne ugrupowania o charakterze „iliryskim”, bezpośrednio graniczącego z osadnictwem kultury łużyckiej w południowej Słowacji. Ceramika malowana na Śląsku reprezentuje formy z reguły miejscowe, nie zaś obce. Jeśli więc przyjąć obcy udział w przeniesieniu jej idei w dorzecze Odry, na czoło wysuwają się przede wszystkim powiązania z kulturami horakowską i bylańską, znacznie zaś mniejsze z kulturą kalenderberską; uderza przy tym stosunkowo mała ilość tego typu ceramiki w obrębie grupy białowickiej¹⁴², przy czym na tym właśnie obszarze uznaje się ją za import ze Śląska i zachodniej Wielkopolski. Przy badaniach nad genezą i rozwojem ceramiki malowanej konieczne jest również uwzględnienie sposobu nanoszenia ornamentyki na zwykłą ceramikę techniką „wyświecania”, szczególnie na wewnętrznych częściach naczyń; w tym zakresie uderzają wyraźne powiązania z południem, tj. z kulturami zarówno horakowską, jak i kalenderberską. Kwestii tej dotąd w polskiej literaturze nie podnoszono.

Sąsiedztwo z osadnictwem północnotrackim w Słowacji, znalazło nader tylko słabe odbicie w znaleziskach „łużyckich” z Małopolski i Rzeszowskiego. Wydaje się, że w ciągu HaC-D, mimo wyraźnych powiązań, zapewne tylko wymiennych, nie doszło do infiltracji grup trackich ku północy, na teren północnej Słowacji, Karpat Zachodnich i Podkarpacia; w każdym razie znaleziska faktu tego nie rejestrują. Kontakty kulturowo-wymienne uchwytnie są tylko pod postacią nielicznych importów metalowych, jakkolwiek wpływy zakarpacie w grupie tarnobrzeskiej rysują się wciąż na tyle silnie, iż wyróżniają ją wyraźnie i w tym okresie od sąsiadujących innych grup „łużyckich”. W literaturze wysuwane są nawet przypuszczenia o obecności trackiego komponentu osadniczego w obrębie omawianej grupy, co wymaga jednak bliższego uzasadnienia.

Mówiąc o stosunkach kulturowo-osadniczych ugrupowania „łużyckiego” w dorzeczu Odry, Warty i Wisły, trzeba uwzględnić wydarzenia, mające miejsce od początku VI w. p.n.e., tj. według tradycyjnego podziału od HaD₁. W dorzeczu Dniestru doszło wówczas do ukształtowania się strefy osadnictwa z kulturą scytyjską, które utożsamiane jest ze „Scytami-Oraczami” Herodota. Proces ten dotyczy włączenia w orbitę kultury scytyjskiej miejscowej ludności dawnych kultur czernoleskiej i fazy Żabotin ze strefy leśnostepowej Ukrainy, a częściowo również i grupy wysockiej. Wiązał się on zapewne z poważnym przesunięciem ludności z dorzecza środkowego Dniepru w ramach wielkiego procesu rozszerzania się ku zachodowi leśnostepowych grup tzw. scytyjskich. Ponieważ w swych uwagach do kwestii tej już nie powrócę, zaznaczyć wypadnie, że osadnicza strefa Podola-Wołyńia z tamtejszymi ugrupowaniami o charakterze scytyjskim, już od VI w. wykazywała wpływy kulturowe (towarzyszące wymianie zapewne na skalę lokalną), dostrzegalne w obrębie grup wysockiej i tarnobrzeskiej, przy czym w ostatniej z nich datują się one aż do IV w.

¹⁴¹ M. Pichlerová 1969, s. 149 i n., analiza ceramiki oraz tablice z formami naczyń.

¹⁴² D.-W. Buck 1979, s. 128 ryc. 98 — mapa, s. 129 oraz 193 zestawienie nr 21.

p.n.e. Zapewne jednak nie towarzyszyła im infiltracja zbrojna ludności ze wschodu, czego znaleziska ze strefy wschodniopolskiej jak dotąd nie rejestrują¹⁴³.

Odbicie tych wydarzeń, mające wyraźnie odmienny charakter, obserwujemy w obrębie strefy zachodniopolskiej kultury łużyckiej; rozpatrywać je należy w ścisłym powiązaniu z ówczesnymi wydarzeniami w obrębie Kotliny Karpackiej. Około lat 570 - 560 p.n.e. na terenie Siedmiogrodu oraz Wielkiej Niziny Węgierskiej pojawia się pierwsza fala ze wschodu ludności z kulturą scytyjską; najprawdopodobniej stanowi ona przedłużenie ku zachodowi owego przesunięcia się plemion strefy leśnostepowej Naddnieprza, choć dopuszcza się również możliwość udziału ludności etnicznie scytyjskiej („Scytowie-Koczownicy” Herodota). Fala druga, datowana na schyłek VI w. p.n.e. stanowi najprawdopodobniej bezpośrednią kontynuację wojny Scytów z Persami (wyprawa Dariusza) w latach 513 - 512 p.n.e. Grupy z kulturą scytyjską zajmują wówczas m. in. południową Słowację, północne Węgry, a znaleziska z dorzecza Morawy, z Bramy Morawskiej oraz Dolnego Śląska jednoznacznie wskazują na najazd militarny w kierunku północnym, w obręb osadnictwa kultury łużyckiej¹⁴⁴. W zakresie datowania tych znalezisk na podstawie zespołów miejscowych, w których je ujawniono, przyjmuje się ogólnie chronologię ich na HaD, bez prób uzasadnionego uściślenia. Podkreślić tu trzeba, że grociki scytyjskie, ujawnione w zniszczonych grodach kultury łużyckiej, zwłaszcza w dorzeczu Odry, reprezentują formy archaiczne i klasyczne (występujące z reguły razem), datowane na okres od początku VII do końca VI w. p.n.e. na podstawie inwentarzy grobów kurhanowych z północnego Nadezarnomorza oraz środkowego Naddnieprza. Grociki te stanowią dla zespołów kultury łużyckiej dobry wyznacznik chronologiczny, gdyż na całym obszarze, na którym je ujawniono, na przełomie VI i V lub w pierwszej dziesiątce lat wieku V zostały zastąpione przez inny typ grocików. Zarazem jednak elementy uprząży końskiej, ujawnione zwłaszcza w Wicinie oraz w Kamieńcu koło Torunia, zdają się dopuszczać możliwość uczestniczenia w tego typu wyprawach zbrojnych również przedstawicieli kultur horakowskiej oraz kalenderberskiej¹⁴⁵ w charakterze „scytyjskich” sprzymierzeńców.

Na tej podstawie przyjąć wypadnie koniec VI w. p.n.e. za moment, w którym doszło do militarnego najazdu grup z kulturą scytyjską, przy czym najprawdopodobniej chodzi tylko o jedną fazę niepokojów (może kilka najazdów w krótkim po sobie odejściu czasu, nie dających się chronologicznie wyróżnić). Konsekwencją tego dla osadnictwa kultury łużyckiej było zniszczenie na terenie Moraw i Śląska licznych osiedli warownych oraz związanych z nimi skupisk osadniczych. Następuje dostrzegalne zubożenie, spowodowane najpew-

¹⁴³ Kwestie te szczegółowo przedstawiłem w odrębnej monografii, zob. Z. Bukowski 1977, s. 218 i n., tamże starsza literatura. Zob. też tenże 1982, s. 250 i n., gdzie dokonałem analizy znalezisk tzw. scytyjskich z południowo-wschodniej Polski.

¹⁴⁴ Z. Bukowski 1977, *passim*; tenże 1978a, s. 377 i n. oraz s. 378 ryc. 1 — mapa.

¹⁴⁵ Z. Bukowski 1978a, s. 402 i n.

niej rabunkiem stad bydła oraz uprowadzeniem pewnej części mieszkańców (nie licząc zniszczeń w wyniku walk). Ta grupa znalezisk jest szczególnie ważna dla archeologii polskiej, gdyż zezwala na wyróżnienie w dorzeczu Odry zespołów z HaD₂, a także na datowanie *ante quem* materiałów z osiedli obronnych tego typu, co: Kotouč-Štramberk, okr. Nový Jičín, Strzegom (Walbrzyskie), Śleza (Wrocławskie), oraz Polanowice i Wicina (Zielonogórskie), a także cmentarzyska w Brożku (Zielonogórskie). W tym miejscu trudno zgodzić się z przypuszczeniem niektórych badaczy, że okres ten, datowany na schyłek VI w. p.n.e., stanowił miał cezurę między HaC i HaD; widzę w nim wyraźnie schyłek HaD, co potwierdzają m. in. materiały z osiedla obronnego w Wicinie.

Niemniej istotne wydają się dalsze konsekwencje owego najazdu. Bez wątplenia pociągnął on za sobą ujemne skutki w zakresie ekonomicznym. W ciągu HaD na terenie Śląska Górnego oraz Dolnego daje się zaobserwować wyraźne załamanie dotychczasowej struktury gospodarczej oraz związanych z nią licznych (lecz nie wszystkich!) skupisk osadniczych, w tym zwłaszcza z osiedlami obronnymi. Zarazem w omawianym okresie zaznacza się wyraźny wzrost gospodarczy i demograficzny obszarów wschodniej Wielkopolski i Kujaw, czego przekonywującym przykładem są egzystujące wówczas liczne osiedla obronne „typu biskupińskiego” i związane z nimi skupiska osadnicze.

Wyraźne osłabienie kontaktów wymiennych przez Bramę Morawską w ciągu HaD, spowodowane zostało przez wytworzenie się na południu bariery w wyniku postulowanego najazdu „scytyjskiego” i usadowienie się w południowo-zachodniej Słowacji obcej ludności pochodzenia wschodniego oraz wykształcenie się od lat około 480 - 470 p.n.e. zespołu, który określa się mianem „tracko-scytyjskiego” lub „scyto-halsztackiego”. Wykazuje on wyraźne powiązania ze wschodnią częścią Kotliny Karpackiej, zaś w jego obrębie wpływy wschodniohalsztackie zaznaczają się bardzo słabo. Również i fakt, że w pogranicznych rejonach sąsiadujących z nim kultur kalenderberskiej i horakowskiej, dotąd wyraźnie pośredniczących we wspomnianej wymianie, zaznaczają się w ciągu V w. p.n.e. oddziaływania ze strefy „tracko-scytyjskiej”, zapewne związane z lokalnymi niepokojami o charakterze militarnym¹⁴⁶, podtrzymuje przypuszczenie o wyraźnym osłabieniu znaczenia strefy szlaków tzw. bursztynowych, biegnących znad środkowego Dunaju ku Bramie Morawskiej.

Zmiana w charakterze wymiany nie nastąpiła jednak w okresie tworzenia się osadnictwa, reprezentowanego przez obie kultury¹⁴⁷. Z ich obrębu pochodzi dostatecznie wiele znalezisk, potwierdzających udział ich ludności w omawianej wymianie. Postulowana przez Z. Woźniaka¹⁴⁸ rola przesunięć ludności celtyckiej i spowodowanie odcięcia Śląska od powiązań południowych, nie dotyczy jeszcze fazy wczesnoceltyckiej (kultury bylańska i horakowska),

¹⁴⁶ Z. Bukowski 1978a, s. 378 mapa I oraz s. 381 i n.

¹⁴⁷ Pogląd ten popiera też J. Chochorowski 1978, s. 358 i n.

¹⁴⁸ Z. Woźniak 1971, s. 201.

lecz fazy późniejszej, współczesnej ekspansji właściwych już Celtów w kierunku wschodnim.

Barierą tej nie należy przeceniać; nie spowodowała ona całkowitego przerwania kontaktów wymiennych z obszarami wschodnioalpejskimi; zmieniła je natomiast w znacznym stopniu, przy czym liczyć się trzeba z włączeniem w strefę wymienną również i obszarów iliryjskich północnej i środkowej Jugosławii. Zmienia się zwłaszcza charakter samej wymiany; jak mówiłem wyżej, w miejsce wytworów o charakterze luksusowym napływać zaczynają importy o powszechnym użytku, a więc odznaczające się masowym charakterem.

Następuje też wyraźne przesunięcie pierwszoplanowej roli szlaków z biegnących ku Bramie Morawskiej na rzecz tzw. nadłabskich¹⁴⁹, przy czym odgrywa wówczas istotną rolę pośredniczącą grupa białowicka, a w fazie tej na czoło wysuwają się importy, określane jako „italskie”¹⁵⁰. Wydatny wzrost ilościowy i jakościowy importów, określanych ogólnie jako halsztackie, rejestruje F. Horst¹⁵¹ również dla południowych (Saksonia, Łużyce) oraz środkowych regionów NRD. W zakresie chronologicznym proces ten jest zbieżny z zaznaczonymi wyżej zmianami w kierunkach wymiany. Zgodnie z sugestiami polskich badaczy importy tzw. wschodniohalsztackie są charakterystyczne głównie dla HaC (według mnie w ciągu HaC-HaD₁), zaś tzw. italskie — dla HaD (według mnie dla HaD₂₋₃). W tej drugiej fazie w orbitę dalekosiężnej wymiany włączone zostało w szerszym zakresie również i Pomorze Wschodnie, a częściowo i Środkowe (urny twarzowe, urny domkowe, paciorki szklane, importy południowe itp.), choć bez wątplenia te regiony naszego kraju pozostawały już w ożywionych kontaktach z Italią w fazie pierwszej, choć mechanizm tych powiązań nie jest jeszcze dotąd bliżej poznany. W fazie drugiej wystąpiły też i importy, określane jako wschodniohalsztackie, przy czym o ile liczba tzw. luksusowych wydatnie ulega zmniejszeniu, o tyle dochodzi do poważnego napływu m. in. szklanych paciorków, zapewne pochodzących z kręgu kultury iliryjskiej; szczególnie wiele z nich ujawniono w Wielkopolsce i na Kujawach, a zwłaszcza w zasięgu kultury wschodniopomorskiej¹⁵².

Reasumując, można ogólnie przyjąć, że o ile dla proponowanej przeze mnie fazy I (HaC-HaD₁) zaznaczyła się wyraźna przewaga powiązań po linii Północ-Południe między wschodnimi Alpami, Bramą Morawską, Śląskiem, o tyle w fazie II (HaD₂₋₃) następuje wyraźne przesunięcie powiązań z kierunku: Italia, środkowa Łąba, Wielkopolska (i Kujawy), Pomorze. Fakty te znajdują też potwierdzenie w analizie charakteru i procesu rozwojowego poszczególnych grup kultury łużyckiej w okresie halsztackim i wczesnolateńskim. W polskiej literaturze przyjmuje się też poważne znaczenie szlaków (odnogi),

¹⁴⁹ J. Chochorowski 1978, s. 359 i n.

¹⁵⁰ L. J. Łuka 1959, s. 1 i n.

¹⁵¹ F. Horst 1971, s. 192 i n. oraz s. 199 ryc. 5 — zasięg znalezisk żelaznych i s. 202 ryc. 6 — zasięg poszczególnych kategorii przedmiotów żelaznych.

¹⁵² L. J. Łuka 1963, s. 274 i n.

przebiegających od południa wzdłuż Nysy Łużyckiej, a także przez Kotlinę Kłodzką¹⁵³. Jednakże dotychczasowe znaleziska z terenu wschodnich Czech, północnego podgórze Sudetów oraz dorzecza wspomnianej rzeki, nie potwierdzają dostatecznie tego przypuszczenia.

Przerwanie dalekosiężnych kontaktów handlowych lub ograniczenie ich rozmiarów pociągnęło jednakże i skutki dalekosiężne. Spowodować to musiało znaczne osłabienie wykształconej i egzystującej struktury osadniczo-gospodarczej oraz instytucji społecznych w poszczególnych regionach, bezpośrednio znajdujących się w sferze owej wymiany i czynnie uczestniczących w ówczesnym handlu¹⁵⁴. W dotychczasowych spostrzeżeniach zaznaczają się niestety daleko posunięte uproszczenia; podkreśla się istotną rolę bursztynu jako podstawowego surowca wymiany, a w związku z tym przyjmuje dla wielu grup w strefie tych szlaków rolę tylko pośredników. Zapomina się, że są to, jak byśmy określili dzisiejszą terminologią, również, a może przede wszystkim bardzo chłonne rynki surowca i zbytu, przy czym wytwory metalowe, element najlepiej zachowany dziś w znaleziskach, nie był bynajmniej jedynym przedmiotem wymiany. Zapominamy bowiem o wielkim zapotrzebowaniu na Południu na surowce i produkty spożywcze (w tym również bydło, trzodę, siłę pociągową, konie), rozmaite surowce organiczne i mineralne (m. in. sól), płody naturalne (skóry, futra, może miód i wosk), a także na siłę roboczą.

Przerwanie lub osłabienie dalekosiężnych kontaktów spowodowało faktyczne naruszenie lub wręcz załamanie dotychczasowych struktur gospodarczych, a w konsekwencji układów społecznych i osadniczych. Objęło to również i regiony, które nie znalazły się w strefie wyżej wspomnianego najazdu, a w stosunku do wymienionych szlaków pozostawały wyraźnie na uboczu. Fakt ten uchwytany jest na przykładzie upadku czy wręcz zaniku licznych skupisk osadniczych, wykazujących w poprzednim okresie wyraźny rozkwit. W niepokojach militarnych upatrywałbym więc przyczyny zaniku licznych skupisk osadniczych, lecz przestrzegalbym tu przed zbyt dużym przecenianiem tego wydarzenia. Bezpośrednio nie spowodowało ono upadku kultury łużyckiej.

Zapewne od drugiej połowy V w. p.n.e. doszło ponownie do pewnego wzrostu kontaktów handlowych między Kotliną Karpacką (ściślej mówiąc z osadnictwem tzw. tracko-seytyjskim) a strefą południowobałtycką. Poświadcza je obecność m. in. wytworów bursztynowych w pochówkach cmentarzysk typu Chotín z południowo-zachodniej Słowacji. Wydaje się, że ważną rolę odgrywały w tym okresie skupiska osadnictwa „łużyckiego” z licznymi osiedlami obronnymi w obrębie Orawy oraz w dolinie Dunajca. Zdają się to potwierdzać m. in. importy wschodniowielkopolskie w zespołach na Orawie. W tym kontekście na szczególną uwagę zasługuje też klin osadnictwa „łużyckiego” w obrębie Pojezierzy Iławskiego i Chełmińskiego, istniejący w HaD-LtA,

¹⁵³ T. Malinowski 1971, s. 109 ryc. 1 — mapa.

¹⁵⁴ Zob. też spostrzeżenia archeologów i paleodemografów, określających przyczyny załamania się osadniczego i gospodarczego, np. J. Ostojca-Zagórski 1976, s. 39 i n.

a sugerujący możliwość kontroli jednej z odnóg szlaku tzw. bursztynowego w tej fazie.

Na całym obszarze kultury łużyckiej nie zaznaczają się wówczas ślady obcej penetracji, ale w ciągu V w. p.n.e. rozpoczynają się oddziaływania kultury lub ściślej mówiąc stylu wczesnolateńskiego, oraz rozpoczęcie się okresu lateńskiego (tzw. LtA). Dyskusyjną wciąż jeszcze jest kwestia datowania początków tej fazy; osobiście przychyliam się do coraz częściej wysuwanej opinii tej grupy badaczy, którzy postulują przesunięcie tej daty z lat około 400 p.n.e., jak dotąd powszechnie przyjmowano, do pierwszej połowy V w. p.n.e. Stąd więc faza ekspansji grup z kulturą scytyjską przypadłaby na schyłek HaD, natomiast wykształcenie się na terenie Słowacji osadnictwa tzw. tracko-scytyjskiego — na lata 480 - 470 p.n.e., co zarazem określa rozpoczęcie się okresu wczesnolateńskiego (LtA) na południe od Karpat Zachodnich¹⁵⁵. Zastrzegam, iż mam tu na myśli wyłącznie pojęcie periodyzacyjne, nie zaś określenie, dotyczące wyróżniających się form kulturowych (stylowych). Stąd więc na ogromnej części zasięgu kultury łużyckiej w ciągu LtA panować będą w kulturze dotychczasowe halsztackie elementy stylowe (fazy późnej).

Czy sugestie powyższe mają uzasadnienie? M. Gedl¹⁵⁶ wysunął propozycje w zakresie periodyzacji kultury łużyckiej w obrębie południowego Śląska, oparte przede wszystkim na stratygrafii nekropoli w Kietrze; dla najmłodszej fazy przez siebie wyróżnionej (VI) przyjmuje on podział na podfazy: — a dla HaD i b — dla LtA-B, nie podejmując jednak uściślenia ich chronologii absolutnej. A. Kołodziejcki¹⁵⁷ skłonny jest znaleźć z Wiciny umieszczać już we wczesnej fazie LtA lub na przelomie HaD i LtA, wskazując na fakt pojawienia się form, zwłaszcza ceramicznych, o wyraźnych cechach latenizujących lub nawet już wczesnolateńskich.

W moim odczuciu istnieją coraz poważniejsze podstawy do wydzielenia dla ziem w dorzeczu Odry i częściowo Warty, w miejsce podokresu LtA — podokresu HaD₃, zbieżnego chronologicznie i rozwojowo z podobnym, przyjętym m. in. dla Transdanubii¹⁵⁸. W tym kontekście znaleziska „łużyckie” bezpośrednio związane ze wspomnianym najazdem tzw. scytyjskim łączyłbym umownie z HaD₂, datując inne znaleziska, w tym typu scytyjskiego, wydzielone dla V w. p.n.e. (od lat około 470 p.n.e.)¹⁵⁹ i określane jako halsztacko-lateńskie — na HaD₃. W tym podokresie umieściłbym też elementy stylu tzw. starolateńskiego, w zasadzie jednak ograniczone do południowo-zachodniej Polski¹⁶⁰. W świetle dostępnych materiałów zwłaszcza ze Śląska,

¹⁵⁵ Lata 475 p.n.e. przyjmuje też R. Peroni 1973, s. 66 ryc. 20 — tabela porównawcza dla obszaru Bawarii i Hallstatt, za granicę między HaD₃ i LtA

¹⁵⁶ M. Gedl 1980, s. 79 i n.

¹⁵⁷ A. Kołodziejcki 1975, s. 5 i n. oraz s. 24 — tabela chronologiczna dla północnej części Dolnego Śląska.

¹⁵⁸ Zob. E. Jerem 1973, tabela XX — schemat chronologiczny.

¹⁵⁹ Z. Bukowski 1976, *passim*.

¹⁶⁰ Z. Woźniak 1970, s. 168 i n.

zachodniej Małopolski, Ziemi Lubuskiej i Wielkopolski, wczesny okres lateński (tzw. LtA) w odniesieniu do środkowej Europy, nie posiada jeszcze tych wszystkich cech, które zezwalają na wydzielenie go w postaci okresu o nowej jakości.

Trudności w określeniu podziału, datowania oraz charakteru fazy przejściowej między okresem halsztackim a lateńskim dla ziem na północ od Karpat i Sudetów, oddaje też trafnie tabela opracowana przez Z. Woźniaka¹⁶¹. Badacz ten dla Śląska i Małopolski nie wydziela LtA, przyjmując dla tej fazy panowanie kultury wschodniopomorskiej, obecność pozostałości kultury łużyckiej oraz elementów tzw. starolateńskich; natomiast właściwy okres lateński rozpoczyna od podokresu LtB₁, datując jego początki na około 400 lat p.n.e.

Przypomnę tu też o toczącej się dyskusji wśród badaczy z RFN nad periodyzacją okresu halsztackiego dla strefy północnoalpejskiej (wczesnoceltyckiej) oraz postulaty wydzielenia tzw. Hallstatt D 3, jako fazy, odpowiadającej etapowi rozwojowemu, tradycyjnie dotąd rozumianego okresu LtA, a datowanej na okres od około 475 do 400 p.n.e.¹⁶² Problem ten poddaję pod rozwagę specjalistów.

Uwzględniając spostrzeżenia badaczy, dotyczące regresu rozwojowego zwłaszcza w obrębie Śląska, skłonny więc jestem pierwszy etap rozwojowy tych ziem datować na HaC-HaD₁ (przyjmując jego jedność z ewentualną możliwością wydzielenia w jego ramach podfaz), natomiast etap drugi — na HaD₂₋₃, przy czym cezurę chronologiczną w datach absolutnych stanowiłoby ostatnie ćwierćwiecze VI w. p.n.e. Podtrzymuję więc w tym względzie propozycję J. Chochorowskiego¹⁶³, choć w formie już zmodyfikowanej. Myślę, że dla ustalenia periodyzacji rozwoju halsztackiego osadnictwa kultury łużyckiej należy wykorzystać m. in. fakt wydzielenia horyzontu znalezisk militarnych typu tzw. scytyjskiego, związanych z postulowanym najazdem.

Oceniając ogólnie charakter osadnictwa „łużyckiego” w ciągu całego okresu trwania tej kultury, wskazać należy na dużą stabilizację osadniczą jej grup i podgrup w zakresie mezo- i mikroregionalnym. Również i w ich ramach zaznaczają się wyraźne skupiska osadnicze o długotrwałej egzystencji. Pierwsze symptomy załamania się struktury kulturowo-osadniczej omawianej kultury przypadają na schyłek HaD₂, tj. na moment ekspansji tzw. scytyjskiej i są uchwytne zwłaszcza w dorzeczu Odry, nieco później we wschodniej Wielkopolsce i na Kujawach. Nie wchodząc w tej chwili w kwestie szczegółowe, zwrócić należy uwagę, iż upadek kultury łużyckiej, nierównoznaczny jednak z upadkiem demograficznym, był konsekwencją różnorodnych przyczyn, w tym zwłaszcza ekonomicznych i z zakresu struktury organizacyjno-społecznej. W ciągu HaD₃ dochodzi do wyraźnego załamania się form osadnictwa

¹⁶¹ PZP 1979, s. 29 zestaw 4 oraz s. 30.

¹⁶² Zob. ożywioną dyskusję w środowisku zachodnioniemieckim: J. Driehaus 1972, s. 319 i n.; O.-H. Frey 1972, s. 169 i n.; U. Schaaff 1972, s. 181 i n.; H. P. Uenze 1972, s. 241 i n.

¹⁶³ J. Chochorowski 1978, s. 366 i n.

tw. grodowego i do poważnej dekoncentracji ludności, co szczególnie wyraźnie odzwierciedlają osady otwarte i cmentarzyska ze schyłku HaD_2 i z HaD_3 . Następnie obserwuje się wyraźne przerwanie egzystencji szlaku tzw. bursztynowego w wyniku wykształcenia się na południe od Karpat i Sudetów wyraźnej bariery, spowodowanej przesunięciem się od LtB_1 ku wschodowi historycznych Celtów, uchwytanych na terenie Panonii już w pierwszej połowie IV w., a w południowo-zachodniej Słowacji i południowych Morawach — nieco później. Na obszarze Polski południowej (zachodnia Małopolska, Śląsk) pojawiają się oni dopiero u schyłku IV w. p.n.e. Tak więc rozpowszechnienie się stylu wczesno- (staro-) lateńskiego znacznie wyprzedził na terenie środkowej Europy, a tym samym i w obrębie kultury łużyckiej, moment rozszerzania się ludności celtyckiej (fazy rozwiniętej), która, jak wiadomo, w początkowej fazie nie objęła ani Czech, ani terenów na północ od Bramy Morawskiej, co znalazło swe konsekwencje w dorzeczu Odry i Wisły w obliczu kulturowym i ekonomicznym tych ziem.

Powracając do głównego przedmiotu niniejszego opracowania należy podkreślić, że postulowany podział ziem polskich (w tym przypadku zwłaszcza kultury łużyckiej) na dwie strefy, dostrzegalny jest wyraźnie i w okresie halsztackim. Oddziaływania tzw. halsztackie objęły praktycznie tylko zachodnią część omawianej kultury, przy czym w ogólnych zarysach (z wyjątkiem regionów środkowopolskich) przebieg dotychczasowej strefy pogranicznej wykazuje ciągłość i niezmienność. Dla strefy zachodniej charakterystyczne są następujące zjawiska (elementy), których brak w strefie wschodniej:

1. pojawienie się w HaB_3 wytworów żelaznych, a w HaC obok nich również i surowca żelaznego, mających charakter importów;
2. obecność elementów tzw. przedscytyjskich z HaB_3 - HaC_1 jako wyznacznika kontaktów wymiennych z dorzeczem środkowego Dunaju;
3. obecność osiedli obromych;
4. wystąpienie importów tzw. wschodnioalpejskich oraz italskich;
5. objęcie postulowanym najazdem tzw. scytyjskim tylko strefy zachodniej;
6. obecność ceramiki malowanej i inkrustowanej;
7. obecność w kulturze materialnej i duchowej elementów tzw. halsztackich;
8. odmienność rozwoju osadniczego i gospodarczego, dostrzegalna w obu strefach.

LITERATURA

- Wykorzystane skróty: *Geneza* = *Geneza kultury łużyckiej na terenie Nadodrza*, Wrocław 1977; PZP = *Prahistoria ziem polskich*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk
- Alfawicka S. 1970, *Ceramika malowana okresu halsztackiego w Polsce*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Bakker J. A., Vogel J. C., Wiślański T. 1969, *TRB and other Dates from Poland*, *Helinium* 9/3, s. 209-238.

- Bazielich M. 1978, *Elementy kultury Gava z osady kultury łużyckiej w Nowej Hucie-Pleszowie*, Arch. Polski 23, s. 307-354.
- Benkovsky-Pivovarová Z. 1976, *Zur Enddatierung des Kulturkreises Mad'arovec-Věteřov-Böheimkirchen*, Germania 54, s. 341-359.
- Berezanskaia S. S. 1972, *Srednij period bronzovogo veka v Severnoj Ukrainie*, Kiev.
- Bouzek J. 1978, *Östlicher Mittelmeerraum und Mitteleuropa. Die bronzezeitlichen Beziehungen auf Grund der archäologischen Quellen*, w: *Mitteleuropäische Bronzezeit*, Berlin, s. 47-56.
- Buck D.-W. 1979, *Die Billendorfer Gruppe*, cz. 2, Berlin.
- Budinský-Křižka V. 1976, *Predkušanovičké žiarove pohrebisko vo Vojnatine*, Slovenská archeológia 24/1, s. 119-149.
- Bukowski Z. 1966, *W sprawie genezy i rozwoju grupy wysockiej kultury łużyckiej*, Arch. Polski 11, s. 28-106.
- 1967, *Kultura łużycka w północnej części Karpat Zachodnich*, Acta Arch. Carp. 9, s. 29-53.
  - 1969, *Studia nad południowym i południowowschodnim pograniczem kultury łużyckiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
  - 1976, *Elementy wschodnie w kulturze łużyckiej u schyłku epoki brązu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
  - 1977, glos w dyskusji, w: *Geneza*, s. 239-245.
  - 1977a, *The Scythian Influence in the Area of Lusatian Culture*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
  - 1978, *Oddziaływania obce w dorzeczu Sanu i górnego Bugu u schyłku II tysiąclecia p.n.e.*, Materiały i Studia Muzealne, Przemyśl, s. 29-49.
  - 1978a, *Zachodni zasięg oddziaływań tzw. scytyjskich i ich charakter*, Arch. Polski 23, s. 377-423.
  - 1979, *Rozdz. Problemy osadnictwa. Ogólny rys procesów osadnictwa kultury łużyckiej*, w: *PZP t. IV*, s. 221-253.
  - 1980, *W sprawie wczesnych faz epoki brązu w południowej strefie Polski (uwagi dyskusyjne)*, Arch. Polski 25, s. 285-338.
  - 1980a, *Początki wschodniej peryferii kultury łużyckiej i jej charakter. Materiały z konferencji „Etnogeneza Słowian”, Kijów 20-25.11.1978 r.* — w druku.
  - 1981, *Najstarsze znaleziska przedmiotów żelaznych w środkowej Europie a początki metalurgii żelaza w kulturze łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, Arch. Polski 26, s. 321-401, w: *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązanie tej kultury z Południem*, Kraków-Przemyśl, s. 247-260.
  - 1982, *Charakter oddziaływań tzw. scytyjskich w południowej Polsce*.
- Cabalska M. 1974, *Die Problematik der ältesten mit Buckelornamenten verzierten Keramik aus dem Gebiete Kleinpolens, unter Berücksichtigung des Materials aus Muszkowice, Kreis Nowy Sącz*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Archeologiczne 18, s. 57-92.
- 1980, *Związki między kulturą Otomani a kulturą trzeźniecką*, Arch. Polski 24, s. 53-65.
- Chochorowski J. 1977, *Badania wykopaliskowe założenia obronnych grodziska w Łubowicach. woj. katowickie*, Spr. Arch. 29, s. 105-121.
- 1978, *Ze studiów nad okresem halsztackim na ziemiach polskich*, Arch. Polski 23, s. 357-377.
- Coblentz W. 1977, *Zu den Anfängen der Lausitzer Kultur im Süden der DDR*, w: *Geneza*, s. 79-96.
- Dąbrowski J. 1972, *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- 1975, *Trzciniec-Komarów-Sośnica. A Culture Cycle from the Early and Middle Bronze Age*, Arch. Połona 16, s. 39-69.
  - 1977, *Oddziaływania śląsko-wielkopolskie na metalurgię kultury trzeźnieckiej*, w: *Geneza*, s. 204-224.

- Dimitrov D. P. 1971, *Troja VII b2 und die thrakischen und mösischen Stämme auf dem Balkan*, *Studia Balcanica V. L'ethnogenèse des peuples balkaniques*, Sofia, s. 63-78.
- Driehaus J. 1972, *Der absolut-chronologische Beginn des frühen Latene-Stils (LTA; Early Style) und das Problem Hallstatt-D3*, *Hamburger Beiträge zur Archäologie II/2*, s. 319-347.
- Dušek M. 1978, *Die Thraker im Karpatenbecken*, Amsterdam.
- Fogel J. 1977, *Z badań nad kontaktami społeczeństw ziem polskich wczesnej epoki brązu z kręgiem egejskim*, *Arch. Polski 22*, s. 97-109.
- Frey O.-H. 1972, *Einführung in die Problematik „Hallstatt D3 – Latene A”*, *Hamburger Beiträge zur Archäologie II/2*, s. 169-179.
- Gabrovec S. 1980, *Der Beginn der Hallstattkultur und der Osten*, w: *Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit*, Steyr, s. 30-53.
- Gajewski L. 1975, *Znaleziska z początków epoki brązu z Putnowic, pow. Chelm Lubelski*, *Wiad. Arch. 40*, s. 590-591.
- Gardawski A. 1968, *Zagadnienie ciągłości osadniczej, kulturowej i etnicznej w międzyrzeczu Odry-Dniepru od II okresu epoki brązu do VI/VII wieku n.e.*, w: *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*, Warszawa 14-18.IX.1965, Wrocław-Warszawa-Kraków, tom I, s. 215-240.
- 1971, *Balania starszej epoki brązu w Polsce*, *Pr. i Mat. MAEL 18*, s. 253-260.
- Gediga B. 1976, *Grody ludności kultury łużyckiej we Wrocławiu-Osobowicach*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- 1977, *Zagadnienie genezy kultury łużyckiej na terenach Nadodrza* w: *Geneza*, s. 7-16.
- 1977a, *głos w dyskusji*, w: *Geneza*, s. 247-250.
- 1978, *Starszy okres epoki brązu na zachodnich ziemiach polskich w zasięgu kultury „przełłużyckiej”*, w: *PZP*, t. III, s. 137-172.
- Gedl M. 1963, *Wczesny i starszy okres epoki brązu na Górnym Śląsku*, *Prz. Arch. 16*, s. 24-54.
- 1970, *Ze studiów nad genezą i wczesną fazą grupy tarnobrzeskiej*, *Arch. Polski 15*, s. 365-386.
- 1971, *Die Entwicklung des Hallstatt-Stils in der Lausitzer Kultur*, *Zeitschrift für Archäologie 5*, s. 1-18.
- 1973, *Omentarzysko halstaćkie w Kietrze, pow. Głubczyce*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- 1973a, *Studien über die frühe Bronzezeit in Oberschlesien*, *Zbornik filosofické fakulty University Komenského. Museica*, t. 23 (12), s. 86-98.
- 1975, *Kultura przedłużycka*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- 1977, *Bemerkungen zur Vorlausitzer Kultur*, *Zeitschrift für Archäologie 11*, s. 49-66.
- 1980, *Studia nad periodyzacją kultury łużyckiej w południowej części Śląska*, *Arch. Polski 25*.
- 1981, *Uwagi dyskusyjne o wczesnym okresie epoki brązu w zachodniej części Polski*, *Arch. Polski 26*, s. 79-130.
- Gurba J. 1957, *Naczynie z wczesnej epoki brązu z Jurkowa, pow. Pińczów*, *Spr. Arch. 4*, s. 187-190.
- Harding A. F. 1980, *Radiocarbon Calibration and the Chronology of the European Bronze Age*, *Archeologické rozhledy 32*, s. 178-186.
- Hensel W. 1973, *Polska starożytna*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- 1978, *Zagadnienia etniczne*, w: *PZP*, t. III, s. 197-204.
- Horst F. 1971, *Hallstattimporte und -einflüsse im Elb-Havel-Gebiet*, *Zeitschrift für Archäologie 5*, s. 192-214.
- Informator Archeologiczny 1977 — *Badania rok 1976*, Warszawa, s. 61.
- Janowski J. 1961, *Rola przełęcz karpaccich w pradziejach*, *ZOW 27*, s. 99-102.
- Jazdzewski K. 1948, *O zagadnieniu początków kultury łużyckiej*, *Sl. Ant. 1*, s. 94-151.

- Jerem E. 1973, *Zur Geschichte der späten Eisenzeit in Transdambien*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 25, s. 65-86.
- Kemenczei T. 1965, *Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombit*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 5, s. 49-60.
- Kempisty A. 1978, *Schylek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*, Dissertationes Universitatis Varsoviensis 121, Warszawa.
- Kołodziejcki A. 1975, *Próba nowego podziału chronologicznego okresu halsztackiego i lateńskiego w północnej części Dolnego Śląska na tle przemian kulturowych*, Zielonogórskie Zeszyty Muzealne 5, s. 5 - 42.
- Kotlarezyk J., Rajchel J. 1976, *Pierwsze stanowisko grupy tarnobrzesckiej w Pawłokomiu-Radanówkach*, Acta Arch. Carp. 16, s. 109 - 112.
- Krauss A. 1977, *Poglądy na kształtowanie się kultury łużyckiej w południowo-wschodniej Polsce*, Mat. Arch. 17, s. 5 - 52.
- Lewandowski S. 1979, *Wyniki badań archeologicznych na cmentarzysku grupy tarnobrzesckiej w Paluchach, stan. 1, gm. Sieniawa, woj. Przemyśl*, Sprawozdania i Materiały Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1973 - 1975, Rzeszów, s. 117 - 128.
- Łuka L. J. 1959, *Importy włoskie i wschodnioalpejskie oraz ich naśladownictwa na obszarze kultury łużyckiej okresu halsztackiego*, Sl. Ant. 6, 1957 - 1959, s. 1 - 99.
- 1963, *Uwagi o niektórych kontaktach Pomorza Wschodniego z Basenem Morza Śródziemnego we wczesnej epoce żelaza*, Arch. Polski 8, s. 274 - 288.
- Machnik J. 1967, *Stosunki kulturowe na przełomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce (na tle przemian w Europie środkowej)*, w: *Materiały do prehistorii ziem polskich*, cz. III, zesz. 1, Warszawa.
- 1977, *Frühbronzezeit Polens. Übersicht über die Kulturen und Kulturgruppen*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- 1978, *Wczesny okres epoki brązu*, w: PZP, t. III, s. 7 - 136.
- Malinowski T. 1971, *Über den Bernsteinhandel zwischen dem südöstlichen baltischen Ufergebieten und dem Süden Europas in der frühen Eisenzeit*, Prähistorische Zeitschrift 46, s. 102 - 110.
- 1975, *Problem pogranicza prasłowiańsko-prailiryskiego*, Sl. Ant. 21, s. 5 - 46.
- 1979, *Problem genezy popielnic domkowych i twarzowych kultury pomorskiej*, w: *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin, s. 95 - 123.
- Miśkiewicz J. 1978, *Kultura trzebieńska*, w: PZP, t. III, s. 173 - 204.
- Moskwa K. 1976, *Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce*, Rzeszów.
- Mozsolics A. 1967, *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, Budapest.
- Nekvasil J. 1962, *Pronikání horákovské kultury do oblasti lužických popelnicových polí*, Sborník Československé společnosti archeologické 2, s. 141 i n.
- Niesiołowska-Wędzka A. 1976, *Problem genezy i funkcji grodów „typu biskupińskiego” w świetle oddziaływań kultur południowych*, Sl. Ant. 23, s. 17 - 38.
- 1980, *Procesy urbanizacyjne w kulturach wczesnej i środkowej epoki brązu na terenie Kotliny Karpackiej w świetle oddziaływań kultur kręgu egejsko-balkańskiego*, Arch. Polski, 25, s. 29 - 77.
- Ostoja-Zagórski J. 1973, *Ze studiów nad zagadnieniem upadku grodów kultury łużyckiej*, Sl. Ant. 23, s. 39 - 73.
- Peroni R. 1973, *Studi di cronologia hallstattiana*, Roma.
- Pichlerová M. 1969, *Nove Košariská. Kniežacie mohly zo staršej doby železnej*, Bratislava.
- 1970, *Východoalpská oblasť halštatskej kultúry na juhozápadnom Slovensku*, Zborník Slovenského Národného Múzea 54, História 10, s. 5 - 23.
- Pieczyński Z. 1970, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na osadzie z II okresu epoki brązu w Bruszczewie, pow. Kościan, stan. 5*, Fontes Arch. Posn. 20 s. 268 - 271.

- 1974, *Zur Problematik der archäologischen Kulturen in nordwestlichen Polen während der älteren Bronzezeit*, *Preistoria Alpina* 10, s. 47 - 50.
- 1975, *Die Ausgrabungen von Bruszczewo als Beitrag zum Problem der Verbindung der Aunjetitzerkultur mit Kulturgruppen an der Wende der I. und II. Bronzezeit Periode in mittleren Westpolen*, *Acta Arch. Carp.* 15, s. 205 - 210.
- I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej. Warszawa 14 - 18. IX. 1965, tom I, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1968, s. 310 - 332 (dyskusja).
- Pleiner R. (red.) 1978, *Pravěké dějiny Čech*, rozdz. *Kultura bylanská*, Praha, s. 466 - 481 i mapa 7.
- Plesl E. 1974, *K otízce podílu středobronzového mohylového období na vzniku kultur popelnicových polí*, *Památky archeologické* 65, s. 342 - 364.
- 1977, *Bemerkungen zu Fragen der Entwicklung in der Mittel- und Jungbronzezeit in Europa*, w: *Geneza*, s. 17 - 33.
- Podborský V. 1970, *Jihomoravská halštatská sídliště — I. Sborník prací filosofické fakulty brněnské University*, E 15, s. 7 - 102.
- 1974, *Die Stellung der süd-mährischen Horákov-Kultur um Rahmen des danubischen Hallstatt*, w: *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa*, Bratislava, s. 371 - 426.
- Polenz H. 1977, *Gerät oder Waffe? Bemerkungen zu einem hallstattzeitlichen Fund aus Muschenheim*, *Fundberichte aus Hessen* 15, 1975 (1977), s. 229 - 251.
- PZP 1978 tom III: *Wczesna epoka brązu* (pod red. A. Gardawskiego i J. Kowalezyka).
- 1979 tom IV: *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego* (pod red. J. Dąbrowskiego i Z. Rajewskiego).
- Ralph E. K., Michael N. H., Han M. C. 1976, *Tree Rings and Carbon 14 Scale*, w: *Congrès*, tom: *Colloque I. Datations absolues et analyses isotopiques en préhistoire, méthodes et limites*, Paris, s. 101 - 128.
- Sarnowska W. 1967, *Zasięg kultury unietyckiej na terenie Polski*, *Sil. Ant.* 9, s. 64 - 72.
- 1969, *Kultura unietycka w Polsce*, t. 1, Wrocław.
- 1975, *Kultura unietycka w Polsce*, t. 2, Wrocław.
- Schaaff U. 1972, *Bemerkungen zum Übergang von der Späthallstatt- zur Frühlatenezeit*, *Hamburger Beiträge zur Archäologie II/2*, s. 181 - 218.
- Schubert E. 1974, *Studien zur frühen Bronzezeit an der mittleren Donau*, 54. Ber. der Römisch- Germanischen Kommission, s. 1 - 105.
- Siegfried-Weiss A. 1979, *Zur Dekorsyntax der bemalten Bylaner-Keramik*, *Archeologické rozhledy* 31, s. 265 - 274.
- Starodavne naselennja Prykarpattja i Volyni (Doba perwičnoobščinnogo ladu)*. Kiev 1974.
- Sulimirski T. 1968, *Handel Troi z Europą*, *Teki Historyczne* 15, Londyn, s. 3 - 27.
- 1971, *Aegean Trade with Eastern Europe and its Consequences*, w: *Mélanges... à André Varagone*, Paris, s. 707 - 728.
- Swieszniak I. K. 1967, *Kultura komarowska*, *Arch. Polski* 12, s. 39.
- Szmukier W. 1977, *Przyczynek do zagadnienia wyróżnienia późnej fazy kultury unietyckiej w Polsce*, *Arch. Polski* 22, s. 389 - 398.
- 1980, *Stosunki kulturowe w Polsce południowo-zachodniej na przełomie wczesnej i starszej epoki brązu (stan badań)*, *Arch. Polski* 25, s. 7-28.
- Šklenář K. 1974, *Panůtky pravěku na území ČSSR*. Praha.
- Terenožkin A. I. 1980, *Die Kinmerier und ihre Kultur*, w: *Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit*, Steyr, s. 20 - 29.
- Uenze H. P. 1972, *Ha-D3 und Frühlatene (LT-A) in Bayern*, *Hamburger Beiträge zur Archäologie II/2*, s. 241 - 271.
- Vladár I. 1973, *Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit*, *Slovenská archeológia*, 12, s. 253 - 357.
- 1974, *Mediterrane Einflüsse auf die Kulturentwicklung des nördlichen Karpatenbeckens in der älteren Bronzezeit*, *Preistoria Alpina (Verona)* 10, s. 219 - 236.

- 1975, *Spišský Štvrtok. O pevnéná osada otomanskej kultury*, Nitra.
- Woźniak Z. 1970, *Osadnictwo celtyckie w Polsce*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- 1971, *Z problematyki badań zaniku kultury lużyckiej w Polsce południowej*, Arch. Polski 16, s. 197 - 209.
- Zemełka S. 1961, *Pierwsze ślady osadnictwa kultury madziarowskiej w Polsce*, Spr. Arch. 13, s. 217 - 221.

À PROPOS DE LA GENÈSE ET DU DÉVELOPPEMENT ZONAL
DES TERRITOIRES POLONAIS À L'ÂGE DU BRONZE ET DANS LA PÉRIODE
ANCIENNE DE L'ÂGE DU FER

par

ZBIGNIEW BUKOWSKI (Varsovie)

Résumé

1. Pris dans son ensemble, le processus du développement des civilisations occupant, à partir du Bronze ancien jusqu'à la période de La Tène (XVIIIe — IVe siècles av. n.è.), le bassin hydrographique Oder-Vistule révèle une dépendance étroite du rythme des changements et du dynamisme évolutif en particulier dans le bassin des Carpathes, les Alpes orientales et le bassin du moyen Danube. La présence de la chaîne des Monts Krušné hory-Sudètes-Carpathes occidentales y jouait un rôle essentiel. Dans la zone occidentale de rôle principal revient à la Porte de Moravie et au défilé de l'Elbe qui parcourt les montagnes České Středohoří; dans la partie orientale ce rôle incombe à quelques défilés locaux, notamment aux passes de Dukla et d'Oujotsk, de même qu'à la gorge reliant l'Orava au Dunajec.

2. Un caractère nettement zonal des influences exercées par les centres culturels du Sud se fait remarquer dans le Bronze ancien (BA-BB), ce qui a sans doute favorisé la division des territoires polonais en deux zones — occidentale et orientale. La frontière qui les séparait correspondait à la ligne reliant la Couïavie à la Porte de Moravie à travers le bassin de la Prosna.

Dans la zone occidentale, influencée par la civilisation des tumuli centre-danubienne et subordonnée à celle d'Unětice (BA), et plus particulièrement dans le bassin de l'Oder et de la Vistule, apparaissent, par suite d'un déplacement des populations du Sud, quelques groupes de peuples (civilisation pré-lusacienne), accusant en outre la présence de certains éléments propres à la civilisation de Mad'arowce. C'est là, au fond, le moment où se créent des conditions favorables à la naissance de la civilisation lusacienne qui allait surgir sur ce territoire vers le début du Bronze C.

Quant à la zone orientale, dominée par la civilisation occidentale de Trzeńnica (BB-BC), elle-même influencée par les centres transylvains, on peut y repérer des traces d'infiltration et d'influence de la civilisation d'Otoman. Dans cette phase on trouve divers produits de bronze, plus particulièrement ceux qui appartiennent à l'horizon de trésors du type Koszider ainsi qu'au type Rimavská Sobota, plus récent. À la suite des contacts commerciaux particulièrement animés entre le Sud et le Nord, dans le bassin des Carpathes apparaissent, déjà à l'Âge du Bronze A, des éléments nettement anatolo-balkaniques (donc mycéniens). Parmi ces objets, dont la présence a été d'ailleurs constatée dans des régions situées au Nord des Carpathes, on trouve non seulement des importations, mais aussi des technologies nouvelles, véhiculées au Nord et relatives à l'urbanisme, à l'art, aux valeurs spirituelles et aux croyances. C'est dans cette phase-là que se

constitue le noyau ethnique et anthropologique du peuplement des bassins hydrographiques de l'Oder, de la Vistule et du Boug.

3. La division mentionnée plus haut persiste dans la phase ancienne de la civilisation lusacienne (BC₂-BD). C'est précisément elle qui, dans le bassin de l'Oder, de la Vistule et du Boug, a déterminé le scindement de cette civilisation en deux zones — occidentale et orientale. La colonisation de la première par les peuples lusaciens n'était rien d'autre qu'un prolongement culturel et démographique du substrat prélusacien. Quant à la seconde, la transformation de la civilisation occidentale de Trzciniec en civilisation lusacienne y a été sans doute accompagnée d'une infiltration des populations venues de l'Ouest. A côté de fortes influences des régions transcarpathiques (importations) et de la civilisation de Pilyń, on observe également dans cette zone la présence de certains éléments caractéristiques du complexe Sabatinovka-Noua (BD-HaA₁). C'est précisément dans cette phase qu'a lieu la formation des principaux traits typiques de la civilisation lusacienne, de même que la fixation de sa diffusion géographique et de sa répartition en groupes régionaux.

4. Durant la période de Hallstatt ancien (HaA-HaB) de vastes zones de peuplement se créent surtout en Silésie et en Pologne centrale. Leur stabilisation est confirmée par l'existence de groupes et de sous-groupes régionaux, tout comme par une longue utilisation des habitats et des nécropoles dans le cadre des plus grandes colonies. Sur le territoire de la Petite Pologne on observe à cette époque-là une pénétration bien marquée de la civilisation de Gava. Vers la fin de la période de Hallstatt B apparaissent des éléments pré-scythiques accusant le caractère d'importations, surtout dans la partie sud-ouest de l'étendue occupée par la civilisation lusacienne. Parmi ces éléments on note la présence des produits ayant pour prototype quelques objets orientaux et provenant du Caucase, des Carpathes et des bords de la Volga. Entretenant des contacts étroits avec le bassin des Carpathes, la civilisation lusacienne des territoires situés au Nord des monts Carpathes-Sudètes laisse apparaître au cours de cette période une dépendance de ce bassin. A côté d'une stabilisation bien visible du peuplement, les régions périphériques de la civilisation en question accusent une forte tendance à s'élargir, en contribuant en même temps à la formation de quelques groupes aux traits culturels mixtes (p.ex. groupe de Wysocko).

5. La division en deux de la civilisation lusacienne, proposée plus haut, devient plus profonde dans la période HaC-HaD à la suite de l'extension sur la zone occidentale de l'influence exercée par le centre culturel et industriel dit est-hallstattien, alors en pleine expansion, et par la route de l'ambre qui s'y rattachait. Quant à la zone orientale, celle-ci ne cesse de subir l'influence du centre dit est-carpathique.

6. La zone occidentale de la civilisation lusacienne continuait de se développer sous une influence manifeste des cultures protoceltiques (celles de Bylany et de Horákov) et des civilisations illyriennes septentrionales (civ. de Kalenderberg). Vers la fin de Hallstatt D₂ (env. 520-500 av. n.è.) elle se trouve parmi les territoires envahis par des groupes venant du bassin des Carpathes, porteurs de la civilisation scythique. Cette zone est caractérisée entre autres par l'apparition plus rapide du fer, la constitution des variétés particulières de la civilisation de Hallstatt, visibles surtout dans le domaine de la culture matérielle (p. ex. celle des civilisations de Silésie, de Billendorf, de Platénice, auxquelles s'ajoute plus tard la civilisation de Coufiavie-Grande Pologne), l'apparition de la céramique peinte et des bourgades fortifiées (connues de cette civilisation au moins depuis le Hallstattien B₃), le progrès considérable dans le domaine de l'organisation sociale, économique et culturelle, l'épanouissement des arts et des croyances, etc. L'apparition de ces phénomènes-là est liée à l'influence qu'exerçait la route de l'ambre menant des régions alpines orientales et centre-danubiennes, plus tard de l'Italie. Ce qui en témoigne, ce sont certaines importations hallstattiennes orientales et italiennes. Il faut préciser que dans la première phase on n'importait guère que des produits de luxe, la seconde étant caractérisée par l'accroissement du pourcentage des objets quotidiens (perles de

verre, parures de métal, etc.). À la lumière des données accessibles, l'infiltration supposée des groupes „illyriens” en Silésie ne se trouve pas confirmée: l'élément anthropologique méditerranéen qui y a été constaté est sans doute d'origine plus ancienne et remonte à l'époque de la formation de la civilisation lusacienne. Vers la fin de la période de Hallstatt D un déclin de civilisation et de peuplement se fait sentir distinctement d'abord chez les groupes établis aux bords de l'Oder, puis, à partir de La Tène A, en Pologne centrale, en Grande Pologne orientale et en Couïavie. Il est sans doute lié à l'invasion armée des groupes scythiques, au processus de désintégration de l'organisation sociale et du système de peuplement (notamment à la destruction des complexes d'enceintes fortifiées), tout comme à une nette transformation de la nature des relations commerciales avec le Sud au cours du Hallstatt D et au début de La Tène A, une place particulièrement privilégiée étant accordée à la route parcourant le long de l'Elbe. C'est aussi dans cette phase-là que se font voir clairement des liens avec les territoires de la Yougoslavie du Sud et la zone de la Thrace du Nord (avant tout avec les peuples thraco-scythiques). Ces contacts n'étaient pas accompagnés cependant d'une infiltration étrangère.

7. La zone orientale (notamment les groupes de Tarnobrzeg et de Wysocko), qui était fortement influencée par les civilisations occupant les territoires situés au Sud des Carpathes, a subi, au cours des périodes HaC₂-LtA, une influence culturelle importante des groupes scythiques venant de Volhynie et de Podolie, mais aucune trace d'intervention militaire n'a pu être décelée. Cette zone, jusque dans les phases plus avancées de la période de La Tène, n'a pas été influencée par la route de l'ambre évoquée plus, la présence d'une branche de celle-ci descendant vers la mer Noire ne pouvant pas pour autant être exclue.

8. La civilisation (style) de La Tène s'est répandue à partir de la première moitié du Ve siècle av. n.è. (début de La Tène A). Elle est d'abord visible surtout dans la zone occidentale à l'intérieur de laquelle les Celtes ne sont apparus que dans la deuxième moitié du IVe siècle av. n.è. en ouvrant ainsi une nouvelle étape dans le développement des territoires situés dans le bassin hydrographique de l'Oder et de la Vistule. L'auteur du présent article souligne la nécessité de distinguer une nouvelle phase, celle du Hallstatt D₃, censée remplacer la LtA actuelle (480-400 env. av. n.è.). Il insiste sur le fait que dans cette phase-là les particularités dites hallstattiennes révèlent un caractère nettement résiduel, bien qu'elles restent toujours dominantes.

9. Dans le présent article on a essayé d'attirer l'attention du lecteur sur certains moments de la protohistoire des territoires situés dans le bassin de l'Oder et de la Vistule, plus particulièrement sur ceux qui avaient vu naître la division proposée en zones, ceux dans lesquels nous avons à faire à des déplacements importants des populations ou à une infiltration régionale, ceux enfin où s'étaient exercées des influences étrangères dans le domaine culturel et économique. Il serait donc souhaitable de mettre au point, le plus tôt possible, une périodisation modifiée de l'Âge du Bronze et de la première période de l'Âge du Fer sur les territoires polonais, périodisation fondée surtout sur le système danubien. Il faudrait en outre apporter plus de précision à la datation des phases et des sous-phases dans le contexte des événements et des processus qui s'étaient produits en Europe centrale.

10. La frontière séparant les zones occidentale et orientale doit être considérée non seulement comme une ligne de démarcation culturelle, mais aussi comme celle qui délimitait autrefois les ethnies. La présence d'une autre frontière se dessine dans les régions traversées par le cours supérieur du Boug ainsi que dans celles qui sont situées à l'Est du San. Pour ce qui est de leurs origines, l'une comme l'autre remontent aux phases plus anciennes de l'Âge du Bronze.